

Arbejdet

Dets plads i den konservative tankegang i sidste trediedel af 1800-tallet.

Biskopperne Martensen og Monrad i debat.¹

Af Jon A.P. Gissel

Hvad er konservatisme?

Konservatismen kan grundlæggende ses som en holdning, der vil udvikle, men ikke ødelægge det bestående.² Den handler om at arbejde inden for visse givne rammer. Hos konservative mennesker finder man ofte både personlig religiøsitet og et ønske om udadventt praktisk virke. Det konservative sind ynder ikke systemer og abstraktioner, men roligt fremskridt, respekt for det bestående og en human indstilling overfor de dårligt stillede. Det er en holdning, hvor sammenhæng betyder meget, tradition og udvikling i indbyrdes forbindelse, ikke som modsætninger.³ Dermed kan konservatisme også give sig forskellige udslag til forskellige tider, og konservatisme kan antage forskellige former inden for samme tid. Vægten kan lægges forskelligt. Historikeren Knud Fabricius beskrev i 1917 konservatismens udvikling og situation med disse ord: »Ejendommeligt nok er det siden i alle europæiske Lande bleven de konservative, som har maattet paatage sig Forsvaret af Individets Frihed overfor Staten, skønt det oprindeligt var deres Hovedopgave modsat at hævde Helhedens Ret overfor Enkelthederne, Staten mod Individet.«⁴

Nu er det for det første bemærkelsesværdigt, at disse udtalelser falder netop i november 1917, samtidig med den kommunistiske revolution i Rusland og for øvrigt også samtidig med et strammere økonomisk statsstyre i Danmark, end man tidligere havde været vant til, for det andet har Fabricius her med stor klarhed karakteriseret en ændring i

1. Denne artikel udspringer af nogle studier over emnet »Konservatisme i Danmark«, som jeg har drevet i de senere år med bevilling fra Statens humanistiske Forskningsråd og Velux Fonden.

2. Jon A.P. Gissel: *Den indtrængende Forstaaelse, Johannes Steenstrups historiesyn*, København, 2003, s. 149.

3. Jon A.P. Gissel: *Den indtrængende Forstaaelse*, s. 153-176.

4. *Ugens Tilskuere* VIII (1917) s. 34; en anmeldelse af Niels Neergaards *Under Junigrunden*, bd. 1-3, København, 1892ff., genoptrykt 1973.

konservatismen, dens omgivelser og dens retning, fra forsvar for helheden til forsvar for individet, fra kamp mod individualismen til kamp mod kollektivismen. De store linier i konservatismens historie i 1800- og 1900-tallet er hermed lagt frem, i hvert fald indtil sammenbruddet for de kommunistiske stater i Østeuropa. Det betyder ikke, at der ikke hos konservative i 1800-tallet findes sans for individets ukrænkelighed eller sans for helhedens interesser hos konservative i 1900-tallet, men det betyder, at betoningen er forskellig efter de aktuelle spørgsmål og modstandernes karakter.

Den konservative litteraturhistoriker Julius Paludan, fra generationen før Fabricius, vendte sig i 1921 i en sen sammenfatning af sit standpunkt både mod den ensidige individualisme: »Vistnok er Samfundet til for at sikre Individernes Lykke, men denne Opgave kan det kun løse, naar det anerkjendes at staa over ethvert enkelt Individ og have Ret til at kræve Ofre af ham.«

Og mod socialismen med dens krav om ejendomsrettens ophævelse: »Men naar ingen længere skal arbejde for sig selv, men kun for Samfundet, og ingen ved Flid og Energi kan hæve sig over det fælles Niveau, tabes jo enhver Spore til Virksomhed, og Maskineriet kan kun holdes gaende ved Tvang.«⁵

Denne dobbelte afstandtagen er af betydning for det samlede konservative standpunkt. I 1800-tallet har modstanden mod individualismen overvægtet, i 1900-tallet modstanden mod kollektivismen. I begge situationer søger konservatismen at virke modererende, at danne modvægt mod en ensidig tendens.⁶

I Danmark i sidste trediedel af 1800-tallet var der debatter på flere planer: Teologisk, hvor repræsentanter for arven efter biskop Mynster, som ville arbejde inden for kirkens historiske rammer, stod overfor især grundtvigianisme. Den almene kulturdebat, hvor en kulturel konservatisme, der ville fastholde et kristent grundlag og ikke ville bryde broerne til Guldalderkulturen (Julius Paludan, Ernst von der Recke, Henrik Scharling) i hvert fald fra 1871 stod overfor en radikalisme, repræsenteret ved Georg Brandes, som med alle midler ville bryde med traditionen. Politisk betød nederlaget i 1864 de nationalliberales store

5. Julius Paludan: *Mellem Semestrene II*, København, 1921, s. 57-140, på s. 106f.

6. Danske historikere har ikke vist nogen påfaldende interesse for konservatisme. Hans Vammen, »Grundlaget for det moderne Danmark?«, *Historisk Tidsskrift*, København, 1984/1, s. 23-36 behandler for det første ikke den periode, som er aktuell her, for det andet viser den ikke interesse for konservatisme – tværtimod. Niels Thomsen: *Hovedstrømninger 1870-1914*, Odense, 1998, har også helt overvejende sin interesse på andre felter.

nationalpolitiske nederlag, magten gled i dette år fra akademikerne til godsejerne, der kom til at lede ministerierne frem til 1901. Efter 1870 forenedes de tidligere modstandere, de nationalliberale og helstatsfolkene, efterhånden i partiet Højre i kampen for kongens ret til at udnævne og afskedige sine ministre og for Landstingets ligeberettigelse med Folketinget. Det var kampen mod partiet Venstre, parlamentarismens fortalere, der forenede dem. Forsvarssagen spillede også en stor rolle for Højre. Her er det vigtigt, at disse debatter ikke dækkede hinanden: En skikkelse som digteren og redaktøren af *Fædrelandet*, den nationalliberale Carl Ploug (1813-1894), stod i de kulturelle debatter på den konservative side og sluttede sig politisk til Højre, men stod i de kirkelige debatter i slutningen af 1860'erne på grundtvigianernes side, mod Henrik Scharling. Konservatisme er med andre ord ikke noget entydigt. I anden halvdel af 1860'erne udgav Henrik Scharling *Ugeblad for den danske Folkekirke*, mens forfatteren Rudolph Schmidt udgav tidsskriftet *For Ide og Virkelighed*. Begge var vigtige kulturtidsskrifter, og Scharling repræsenterede et klassisk teologisk standpunkt, mens Schmidt kæmpede for Rasmus Nielsens filosofi. Men i forhold til den radikalisme, som brød frem i 1870'erne kom de begge til at stå som repræsentanter for et konservativt standpunkt. Blandt vigtige tidsskrifter i sammenhængen kan også nævnes *Nær og Fjern* redigeret af P. Hansen og på et nationalliberalt grundlag, men bredere end de to førnævnte, mindre præget af en klar holdning.

Hakon Stangerups *Kulturkampen* i to bind fra 1946 er principielt interesseret i konservatismen og viser Georg Brandes som den udfordrende i striden. Det ændrer dog ikke ved, at de radikale bliver styrende i værket på den måde, at deres udspil og de konservatives, især nationalliberales, svar herpå behandles; derimod ikke de selvstændige udspil, som kom fra konservativ side. Dermed hensættes periodens konservative i en alt for passiv-defensiv rolle. Og derfor bliver Stangerups værk ikke det store bidrag til forståelse af, hvad konservatisme er, som man måske havde kunnet vente.

Samuel P. Huntington har i artiklen »Conservatism as an Ideology« fra 1957 søgt at beskrive konservatismens væsen.⁷ Han beskriver ideologi nærmere som et system af ideer, og han taler om konservativ teori. Spørgsmålet er, om han ikke allerede her har bragt sig selv på afstand af sit emne, da konservatismen ikke er en systemtankegang, ikke en tankeskole. Noget han selv senere kommer ind på. Han benægter, at

7. Samuel P. Huntington: »Conservatism as an Ideology«, *The American Political Science Review*, bd. 51/2, Cambridge, 1957, s. 454-473.

der findes noget overordnet konservativt ideal, men beskriver konservatismen som forankret i en bestemt historisk situation, som gentager sig: Når etablerede institutioner bliver fundamentalt truede og ikke kan forsvares med henvisning til deres ideer, fordi den konkrete historiske institution aldrig kan leve op til idealerne. Huntington skriver, at alle er enig om at betragte Edmund Burke som konservativ arketype, og han beskriver ham som en grundlæggende liberal og frihandelsmand, som ansigt til ansigt med Den franske Revolution måtte forsvare de institutioner, han var forankret i. Han hævder konservatismens intellektuelle betydning; den har en høj og nødvendig funktion; at forsvare den menneskelige eksistens' nødvendige institutionelle betingelser, orden mod kaos. Han ser konservatismen i ønsket om bevarelse af et vist forhold mellem befolkningsgrupper, snarere end i en bestemt gruppes interesser. Dette er bestemt et interessant synspunkt. Jeg mener, at han har uret, når han skriver (s. 459), at konservatisme er den ideologiske retfærdiggørelse af de eksisterende institutioner: Konservatismen mener grundlæggende ikke, at traditionen behøver nogen retfærdiggørelse. At forsvare den, når den bliver angrebet, er noget andet.

Huntington afviser, at en række amerikanske intellektuelle kan kaldes konservative, fordi de har kritiseret sider af amerikansk kultur (s. 472); med denne logik vil han gøre konservativ samtidskritik umulig. Dette står i forbindelse med, at han underkender traditionens betydning: Han anser den konservative, som ikke har heldet med sig, og som bliver ved med at kæmpe for at være en radikal og en reaktionær, en forkæmper for en Guldalder, som aldrig har eksisteret. Dette er en ensidigt negativ beskrivelse. Skulle den konservative kamp for at dæmme op for statens indflydelse i det 20. århundrede ikke være konservativ, fordi det i lang tid gik i modsat retning? Var ønsket om balance mellem stat og individ ikke grundlæggende det samme i de to århundreder? Der kan desuden sagtens findes to eller flere samtidige traditioner. Hans afvisning af, at der findes nogen konservativ tradition, kan også hænge sammen med, at han affejer forsøg på at samle, hvad konservative tænkere har skrevet. I nogen grad kan denne for mig at se mangel hænge sammen med selve anlægget af undersøgelsen: Huntington er kun interesseret i politisk konservatisme, i forsvaret for politiske institutioner, ikke i kampen for kulturelle værdier. Men mod denne position vil jeg hævde, at en konservativ forfatter sagtens kan kæmpe for de traditionelle institutioners videreliv og samtidig kritisere samtiden for at være materialistisk, i individualistisk eller kollektivistisk retning; Julius Paludan og K.G. Brøndsted er danske eksempler på dette. Og konservatisme er også det praktiske arbejde med problemerne inden for de eksisterende ram-

mer: Således som vi skal se præsten H.Chr. Sonnes arbejde for at forbedre arbejdernes forhold uden anfægtelse af ejendomsretten, hverken praktisk eller teoretisk. Huntingtons skelnen mellem institutionel og idealistisk tankegang er bestemt interessant, men jeg mener, han undervurderer det idealistiske hos mange konservative. Huntington placerer selv i 1957 sin artikel i en ganske bestemt sammenhæng: Han mener, at Amerikas liberale er nødt til at blive konservative for at kunne forsvare de demokratiske institutioner mod kommunismen. Det er yderst forståeligt på dette tidspunkt, men forklarer på den anden side også begrænsningen i hans opfattelse af konservatismen.

De to biskopper Martensen og Monrad, som i særlig grad skal fremdrages i denne artikel, repræsenterer hver sin form for konservatisme: Martensen var Mynsters efterfølger og arvtager, en repræsentant, også politisk, for den ældre konservatisme, som havde stået de nationalliberale imod, Monrad var udover at være kirkemand også politisk fører, en hovedskikkelse blandt de nationalliberale. Martensen forsvarer udpræget helheden mod individualismen.

Man må også regne med at arbejdet betyder noget særligt netop for konservative mennesker, fordi konservatismen først og fremmest er praktisk anlagt og arbejder inden for de bestående rammer. Den enkelte arbejder både for sig selv og for større sammenhænge, og arbejdet er både en ydre nødvendighed for at opretholde livet og et indhold i samme liv.

Arbejdet spillede en stor rolle i den konservative tankegang, som en pligt, men ikke en sur pligt:

Arbejdet er Velsignelse og Ære,
Ej Trællens usle Lod, men Frimands Kald,
Som skal det hele Samfunds Lykke bære,
Og værne det mod Sygdom og Forfald.

Dette skrev Carl Ploug ved indvielsen af Arbejderforeningens bygning i 1875.⁸ Her er henblik på både det enkelte menneske og kulturen som helhed. Arbejdet er et kald for den enkelte til både at virke for sig selv og for samfundet. Arbejdets værdighed understreges sammen med dets betydning for kulturen som moralsk helhed; uden den enkeltes arbejdsindsats går det hele i åndeligt og materielt forfald. Det kan også udtrykkes sådan, at det personlige ved arbejdet har både en side mod den enkelte selv og en side mod noget mere omfattende. I denne dob-

8. C. Ploug: *Nye Digte*, København, 1883, s. 70.

belthed må også ligge, at medmennesket ikke kun er middel, men også mål. Ved alt dette udtrykker digtet noget centralt i den konservative opfattelse af arbejdet.

Til dette kan føjes, at også det stilfærdige, begrænsede, arbejde har værdi: I tidsskriftet *Nær og Fjern* 1872 s. 114f. findes en usigneret lille nekrolog over landskabsmaleren Claus Anton Kølle, som slutter med ordene: »Kølle var en fin og elskværdig Kunstner – ikke stort og mægtigt begavet, men sig selv bevidst, *hvad* han kunde; han levede ene for sin Kunst og fandt sin Tilfredshed og Glæde i den – derfra det smukke Resultat, som hans kun altfor korte Virksomhed har bragt os.« Denne sympatiske karakteristik lægger vægt på, at også mennesket med begrænsede evner kan yde en værdifuld indsats. Kunsten er at kunne begrænse sig og være bevidst om sit kald, ja, ordet »kald« med dets lutherske baggrund virker berettiget at bruge i denne sammenhæng. Et menneske, som indgår i en kulturel sammenhæng, en organisk sammenhæng, har sin værdi selv uden at være et geni.

Dette indtryk forstærkes af en tredje udtalelse. I Isted Møllers roman *Hugo Stelling* fra 1894, som udtrykker en del af den konservative tankegang, forekommer en udtalelse om arbejdet, mere bestemt det daglige arbejde; hovedpersonen er en ung mand, som har brugt en hel formue op på at »finde sig selv«, som det har heddet i en senere tid, men da han står for at skulle giftes, begynder han at tænke anderledes (s. 258):

Det praktiske Liv – det frygtede og forhadte – nu var han midt i det! Som den, der staar paa Badebroen, havde han lukket Øinene og styrtet sig ud i det fremmede Element, og han erfarede nu, at det slet ikke var saa slemt; der var en Friskhed i denne Følelse af at være ude i Menneskestrømmen, der som en Flod evigt drager afsted, delt i mange Arme, men hver Arm stærk ved fælleds Interesser og fælleds Maal, der vederkvægede ham og gjorde ham godt; han havde seilet sig fast og ligget stille, nu var han kommen los og i fart – Hurra – for Anna hin Unge!

Arbejdet bliver en del af hans indgang både til det fælles og til det nærværende, særlig ægteskabet, i modsætning til ren teori og abstraktion. Det livssamlende ved pligten begynder at gøre sig gældende. Der er en sammenhæng mellem den enkelte og helheden, en sammenhæng som også virker kvægende tilbage på den enkelte. I denne tankegang må også ligge en respekt for landets stilfærdige slidere. Denne sans for det praktiske liv og for den enkelte i sammenhæng med det fælles er en væsentlig side af den konservative tankegang.

Livet som arbejde, forretningsfolk

Mange af tidens forretningsfolk gik op i deres arbejde for forretningen med flid, nøjsomhed og krav om orden i sagerne, grundighed og forsigtighed, glæde ved fremgang for firmaet, men beskedenhed m.h.t. egen indsats. Peter N. Heering kan tjene som eksempel på denne type.⁹ Som et stærkt fremtrædende eksempel kan nævnes J.C. Jacobsen, bryggeren; ved hans begravelse 1887 var landets konge, Christian IX, tilstede, og C. Ewaldsen talte¹⁰. Hovedtemaet er her arbejdet. Jacobsen var sit fædreland en hengiven søn og præsten lader os vide, at dette bragte dem sammen, og det hedder om arbejdet:

Han var en Arbeidets Mand som Faae; men Arbeidet var for ham ikke en Gjerning, der var lagt til ham, en Pligt, der var paalagt ham, det var Pulsslaget i hans Liv, Luften, i hvilken han maatte aande, det at leve og at arbeide smeltede sammen for ham. Det blev ham forundt at see riig Høst af sit Arbeide, og for længst havde han baade i Formue og i Aaretal naaet det Punct, da han med god Føje kunde have ladet andre arbeide og selv søge Hvile, men det faldt ham aldrig ind; der ere Hundreder af Mænd her tilstede, som have færdedes med ham i den daglige Gjerning og i hvis Arbeide han var Drivfjedren, de ville afgive levende Vidnesbyrd om, at hans Arbeide først standsede den Dag, da han for sidste Gang i dette Liv kjørte ud af Carlsbergs Port. Men hvor højt han end elskede Arbeidet, saa blev han aldrig en Slave af Arbeidet, thi han var altid et Hoved højere end Gjerningen og derfor kunde han med Klarhed overskue den og med sikker Haand lade den være sin Tjener.

Her gives en arbejdsetik i klare linier; arbejdsom, men ikke arbejdets slave. Respekten for arbejdet som velsignelse og ære ligger bag disse ord. Præsten fremhæver videre Jacobsens kærlighed til kunst og viden-skab og særlig »den store Ydmyghed i hans Gudsforhold.« Han slutter med bøn om, at alle stadig må stræbe fremad og opad, også til gavn for fædrelandet. Arbejdet og pligten, ikke som noget ydre, men som et indhold i livet, med talens stærke billede »Pulsslaget«, noget der styrker, ligesom i Isted Møllers tekst; en respekt for den daglige gerning, det er holdningen, her med den tilføjelse, at det er godt at gå op i arbejdet, men også at være et hoved højere end det. Og at være et hoved højere

9. Peter F. Heering, *Et verdenskendt dansk firmas virke siden 1818* (ingen forfatterangivelse), København, 1950, s. 19.

10. C. Ewaldsen: *Ved Capt., Brygger, Dr. J.C. Jacobsens Jordefærd Den 23de Mai 1887*, København, 1887.

end gerningen må til syvende og sidst forudsætte et evighedsperspektiv, som det også er rimeligt i en kristen begravelsestale.

Et på disse punkter lignende menneske af en i øvrigt helt anden type var museumsmanden Henry Petersen (1849-1896). Ved hans begravelse talte H.M. Fenger om et liv, der i høj grad var præget af glæde, og hvor arbejdet og virket for fædrelandets historie er de stadig tilbagevendende temaer.¹¹ H.M. Fenger talte i år 1900 over sølvvarefabrikant Vilhelm Christensen,¹² taler om dennes respekt for sit arbejde, og at man kan lære både hjemme og i udlandet:

Han indsaa godt, at uden anstrængt Flid, ihærdigt Arbejde og Stræben efter altid at gøre det bedre og mere fuldkomment, naaede han ikke, hvad han skulde, og hvad der glimtede for hans Øje som Idealet af hans Haandværk; men han indsaa tillige, at Haandværket maa søge Hjælp hos den høje, ædle Kunst, søge Gnisten, Ideen, Beaandelsen hos den.

Her er en stadig stræben opad uden den direkte udtalte nationale følelse hos de førnævnte. Fenger udtaler tvivl, om forholdet mellem arbejdsgiver og arbejdere kan løses ad teoretisk vej, men Christensen søgte at løse det ad praktisk vej som et ærligt og varmt følende menneske, som på en personlig måde sørgede godt for sine arbejdere. Vi får da også at vide, at han har haft kanter; kun hos Kristus findes kun lys.

Theodor Green, dagbladet *Børsens* grundlægger, udsendte 1898 bogen *Børsen i København*, som et forsøg på at fortælle bredere kredse om *Børsens virksomhed*. Han ønsker at opmuntre befolkningens interesse for handelen. Bygningens historie fortælles i korthed, som populær fremstilling byggende på andre, fra grundlæggelsen ved Christian IV til den 1855 blev købt af Grosserer-Societetet. Kort omtales også børser i andre byer og deres forhold til staten. Det er her hans ærinde at understrege, hvordan den egentlige hensigt med en børs, at være daglig forsamlingsplads for dem, der har med handel at gøre, gradvis vinder frem, Børsen som centralsted. Dette er altså hans »fortælling«. »Handelen er det, der giver Omsætningen Sving«, skriver han (s. 184), og han udtaler sig mod vild spekulation, men ikke mod den spekulation, »som har Forstanden og Fornuften til Baggrund«. Hans holdning er, at Børsen ikke bør stå helt uden lovgivningsmæssige former, men at lovgivningen på den anden

11. H.M. Fenger: *Tale ved Museumsdirektør, Dr. Phil. Henry Petersens Jordefærd fra Frederiksberg Kirke*, København, 1896.

12. H.M. Fenger: *Tale ved Sølvvarefabrikant Vilhelm Christensens Begravelse*, København, 1900.

side ikke bør gribe ind i alle detaljer (s. 42). Man mærker her et tidligt forbehold overfor stigende offentlig indgriben. Han fortæller en episode fra 18.11.1888, da handelsstanden havde indbudt kongen og den kongelige familie til fest i anledning af regeringsjubilæet; dette peger på en vis, om end ikke overvældende forbindelse til kongehuset. Ret udførligt fortælles om baron G.A. Gedalia, som gik fallit og derefter ikke kunne få adgang til Børsen (s. 63f.). I denne beretning udtales en vis kritik af den kategoriske fremgangsmåde, og i den følgende udvikling udtales den mening, at Grossersocietetet ikke kan afgøre det hele alene. Man mærker en vis glæde ved at fortælle om Børsbygningens indvendige udseende og livet der. Ret indgående fortælles om kurslister og regler for noteringen. »Rolighed og Besindighed i Dispositionerne« er karakteristiske for den danske børs, bemærker han med tilfredshed (s. 193). At egoismen er en del af dette liv, bemærker han som en kendsgerning (s. 196f.); penge gælder mere end kundskab (s. 202). Den (ikke helt) lille bog slutter med et ønske om reformer, herunder oprettelsen af et handelsministerium. Hele hans standpunkt må ligge Monrads nærmere end Martensens (se nedenfor), og overvejelser om forholdet til kristendommen gør han sig ikke.

En mørkere side af livet som arbejde blev lidt senere udtrykt af Johannes Nordentoft (1868-1948); han var en både forsvarsvenlig og socialt engageret præst, der 1899-1905 var sognepræst i det nye, udprægede arbejdersogn Nathanaels sogn, 1905-1913 i Hellerup, som havde et aktivt menighedsliv. Nordentoft var med til at stifte dagbladet *Hovedstaden*, hvis redaktør han blev 1913-17; avisen blev præget af de nævnte synspunkter samt af et forsøg på at holde sig uden for partipolitik. Som et eksempel på hans forsvarsvenlige linie kan nævnes, at han i august 1914 forsøgte at få forsvarsminister P. Munch til at komme med en klar udtalelse om væbnet modstand i tilfælde af angreb. 1917-37 var Nordentoft igen sognepræst.¹³ Dette er en lidt usædvanlig løbebane. Da han i 1913 tog afsked som præst for at blive redaktør, skrev han »En personlig Redegørelse«¹⁴, som er ret bemærkelsesværdig. Han siger her, at han er glad for at være præst, men han føler det som sin pligt at arbejde for Hovedstaden: »Udefra truer den Verdensbrand, der hvert Øjeblik kam bryde ud, og hvis Gnister saa let kan fænge i vort straaatækte Hus.« Dette er jo påfaldende som skrevet i 1913, året før Verdenskrigens udbrud. Han taler også om folkets indre liv, om pressens uhyre betydning og om ønsket om, at renhed og sandhed må sejre også i »vort Folks Fællesliv«. Netop Hovedstaden ser han som et blad, der ikke er bundet til fortidens stridigheder og partiskel, og som

13. Niels Munk Plum i *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. XVII, 1939, s. 245f.

14. *Hovedstaden* 12.2.1913.

kan sige sandheden til alle sider. Han har med andre ord følt et nationalt kald.

Det betød ikke, at hans kristne holdning ikke kom til udtryk i bladet, og den gjorde det netop i forbindelse med aktuelle spørgsmål: Nytåret 1913 skrev han om tidens nervøsitet, en bekymring som fra tid til anden kom frem dengang, og som der siden ikke er blevet mindre anledning til (kaldes i dag »stress«). Med udgangspunkt i en oplevelse af Strøget skriver han:

Men det værste ved det hele er, at man faar ikke Tid til at leve. Ikke til at leve noget personligt Liv: Man kan slet ikke være elskværdig mod Hustru og Børn, kan ikke nyde Hjemmets Ro og Hygge; for Tankerne tumler derinde i Hovedet og Spekulationernes mange Hjul og Beregningernes Mekanisme bliver ved med at gaa rundt derinde, hvad enten man vil det eller ej. Man kan ikke engang sidde stille i en Lænestol; man har 'Uro i Benene', som man har Uro i sit Sind.

Mon ikke mange i dag vil kunne genkende denne beskrivelse? Man kan også i den se konsekvensen af den tankegang, Theodor Green beskriver. Særlig karakteristisk for konservativ tankegang er i beskrivelsen af værdien af hjemmets hygge og dennes modsætning til spekulationernes hjul. Her er det så, at Nordentoft peger på Gud: »Et Menneske maa kunne hvile i Gud og i hans Kærlighed midt under det travle Arbejde...« Forretningsmanden Carl Hage følte sig stødt af Nordentofts beskrivelse, opfattede den som angreb på forretningsfolk, han skrev dagen efter og opfordrede præsterne til at gribe i egen barm, at præster brød deres præsteed og ketterede med kirkens fjender. Herpå svarede Nordentoft, der som nævnt i en årrække havde været præst i Hellerup:

Naar man i en Aarrække har været Præst væsentlig for Forretningsfolk, og ofte har hørt deres Klager over, hvor vanskeligt det er at leve et aandeligt Liv under al den jagende Travlhed, saa faar man Lyst til noget helt andet end at dømme; man faar Lyst til at hjælpe, til at vise Udvej, til at give en Haandsrækning.

Han forsikrer, at hans ord ikke har været en overlegen dom, men en påmindelse af en, der selv ved, hvor skoen trykker.¹⁵ Nordentofts ord

15. J. Nordentoft: »Et Nytaarsord til nervøse Mennesker«, *Hovedstaden* 1.1.1913 + replikker 2.1.

virker som en advarsel mod den travlhed, som ikke er et hoved højere end gemingen, og som gør mennesket til en slave af arbejdet.

Holdningen til arbejdet hænger sammen med holdningen til handling i det hele taget; for de konservative var også det daglige arbejde for at opretholde kulturen og sikre de daglige fornødenheder en væsentlig handling, handling er ikke kun det usædvanlige. Det præger også opfattelsen af politikken og måden at tale på: Forfatteren og skolemanden K.G. Brøndsted skriver i sin bog om Estrup lidt om dennes oratoriske stil, at han tilstræbte det formelt uangribelige, det monumentale, han søgte at gøre selve sin tale til handling, talerne rummede handlingernes indhold.¹⁶ Her fremstår manden, handlingen og talen som et hele, et koncentrat af et bestemt virke.

Stænderne og sociale forhold

Men arbejde er mange ting, og 1800-tallet så både en udpræget liberalisme/individualisme, som ville indskrænke statens rolle mest muligt, og i århundredets sidste trediedel en udpræget socialisme, som vendte sig mod alt det bestående. Inden for det beståendes rammer kom der i sidste trediedel af 1800-tallet en række initiativer i forhold til det, som i bred forstand kan kaldes sociale problemer. Dette skete samtidig med, at der i betydningsfulde publikationer var overvejelser om, hvilke udfordringer man fra konservativ side stod overfor, og hvad man kunne gøre ved dem.

Der forekom i datidens Grundlov §84 en formulering, som man måske ikke ville vente ud fra en almindelig forestilling om datidens tankegang: »Den, der ikke selv kan ernære sig eller Sine, og hvis Forsøgelse ikke paaligger nogen Anden, er berettiget til at erholde Hjælp af det Offentlige, dog mod at underkaste sig de Forpligtelser, som Lovene herom paabyde.« Hermed fastslås en sådan hjælp som en ret. Grundloven fastslår også boligens og ejendommens ukrænkelighed.¹⁷

Ministeriet Friis fremlagde 1867-68 forslag i Landstinget om forskellige sociale foranstaltninger.¹⁸ Et forslag om en statssikret anstalt til forsorg for alderdoms og døds skyld blev standset af de national-liberale.¹⁹ Ellers er det Povl Engelstofts iagttagelse, at debatterne, som i 1860'erne førtes udenfor Rigsdagen om sociale spørgsmål, ikke på

16. K.G. Brøndsted: *J.B.S. Estrup. Et Mindeskrift*, København, 1925, s. 219.

17. Den gennemsete Grundlov af 1866 i Hof- og Statskalenderen, 1867, s. 209-218.

18. *Historisk Tidsskrift*, København, 1953, s. 102.

19. P. Engelstoft: »Den politiske Udvikling 1864-70«, *Schultz Danmarkshistorie*, bd. V, København, 1942, s. 187-238, s. 228.

dette tidspunkt nåede rigtigt ind i denne.²⁰ Regeringen nedsatte 1875 en arbejderkommission, der afgav betænkning 1878 og bl.a. stærkt anbefalede en alderdomsforsørgelseskasse for alle ubemidlede. Flertallet anbefalede, at statskassen gav tilskud og brød dermed med selvansvarlighedsprincippet. Et stort mindretal mente, at dette var et skråplan. De forenede Kommuners Alderdomsforsørgelseskasse ville arbejde på helt frivillig vej.²¹

Anthonius Krieger (1858-1940) var jurist af uddannelse og blev embedsmand, fra 1910-1936 kongens kabinetssekretær, 1917-1936 udgiver af Hof- og Statskalenderen. Han var præget af dyb respekt for det bestående, repræsenteret ved kongen, og af et stærkt ønske om at hjælpe de vanskeligt stillede i samfundet, var medlem af bestyrelsen for børnehjem og stiftelser, 1910 formand for den internationale kongres i København for offentlig forsorg.²² I december 1918 blev han formand for Det Sønderjyske Udvalg, som Statsministeriet nedsatte for at forberede Genforeningen²³; denne udnævnelse kan ses som et tegn på hans almindeligt respekterede stilling. Som ansat i indenrigsministeriet udgav han i 1891 fattigloven med bemærkninger og register. Han redegør i indledningen for, at de spredte love nu er blevet samlet i en fremstilling af fattigvæsenet, der træder i kraft fra 1.1.1892. Her er også trykt den samtidige lov om alderdomsunderstøttelse. Udgangspunktet er § 84 i 1866-grundloven, om offentlig hjælp. Hjemmet skulle så vidt muligt bevares som bopæl, ligesom det blev forbudt at forsørge fattige ved at lade dem gå på omgang i kommunen (s. 63-65). Krieger udleder også i bemærkningerne en klageret (s. 67).²⁴ Gennem hele sit virke var A. Krieger et markant udtryk for det konservative arbejde for samfundets svageste.

Det nationalliberale *Dagbladet* skrev 2.1.1871 i en redaktionel nytårsartikel (ikke signeret) om Pariserkommunen og foreningen Internationales udbredelse til forskellige lande. Den kom til København og gav sig udslag i »voldsomt Sprog og Trusler imod hele det bestaaende Samfund«. Den er blevet mødt med en forhøjelse af arbejdslønnen,

20. P. Engelstoft: »Skellet i dansk Historie efter 1864«, *Festskrift til Kristian Erslev*, København, 1927, s. 559-568, på s. 566.

21. G.J.R. Grüner: *Arbejderkommissionen og De forenede Kommuners Alderdomsforsørgelseskasse*, Næstved, 1879.

22. A. Falk-Jensen i *Dansk biografisk Leksikon* (2. udg.), bd. XIII, 1938, s. 302f.

23. Kaj Sørensen: »Ordningen af det højere Skolevæsen i Sønderjylland 1918-1920«, *Sønderjyske Årbøger, Åbenrå*, 2003, s. 83-118, på s. 83.

24. A. Krieger: *Lov af 9 April 1891 om Det offentlige Fattigvæsen. Tekstudgave...*, København, 1891.

»som i flere Fag uimodsigeligt var blevet ubillig lav, og med Forsøg paa at sondre de berettigede Fordringer fra dem, der vilde true hele Staten og Samfundet«. Man skal dog ikke tro, at man igen kan hengive sig til »den kjære Magelighed. Det sociale Spørgsmaal, som længe har staaet lige ved vor Dør, er nu kommet indenfor, det har meldt sig for os med hele sit eftertrykkelige Alvor, og ville vi undgaa Katastrofer, saa maae vi i Tide ruste os til at løse det, i Tide tage fat baade paa Øjeblikkets og paa Fremtidens Krav i denne Retning«. Hvor stort et chok Pariserkommunen var for alle, som følte, de havde del i den bestående kultur, den bestående stat og det bestående samfund, blev udtrykt af samme avis få dage senere, 6.1., med ordene: »Thiers gjorde sig næppe skyldig i Overdrivelse, da han sagde, at Kommunen i Paris var det skrækkeligste Oprør, som Verden nogensinde havde kjendt... det var dog Kommunen, som gav Troen paa, at Barbariet var forsvundet af den civiliserede Verden, et afgjørende Knæk.« Her er modstand mod en retorik, der truer samfundet, men samtidig tilslutning til en rimelig hævelse af arbejdslønnen. Først og fremmest opmærksomhed på problemerne, dernæst at arbejde med dem inden for de givne rammer, sådan fremtræder dette konservative program.

Dagbladet havde 12.12.1882 en usigneret artikel om »Den sociale Lovgivnings Fremtidsprogram«. Næringsloven af 1857 (som betød, at enhver kunne nedsætte sig som selvstændig erhvervsdrivende) var god, men ufuldstændig: »Med Friheden for Alle kan her godt forenes den særlige Beskyttelse for de Svage...« Dette har også betydning for erhvervslivet, og artiklen lægger i højere grad vægt på de svages eget ansvar, end man siden har været tilbøjelig til at gøre i principielle betragtninger.

Carl Plougs avis *Fædrelandet* skrev 5.1.1872 i anledning af arbejderbevægelsen:

Middelstanden er stor og omfatter mange indbyrdes meget forskellige Grupper og Livsanskuelser, ligesom mange meget ulige Trin af Udvikling og Dannelse; den indbefatter ganske vist mange Individer, hvis Livsbe-
 tragtning er overfladisk, og som have Lidet eller Intet med Kristendommen at gjøre. Men er det dog paa den anden Side ikke Middelstanden, der fremfor nogen af de andre Stænder er Bærer saavel af vor Kundskab og Dannelse, som af den Religiøsitet, der findes? Er det ikke den, der fortrinsvis søger baade Kirkerne og Katedrene, der udfører saa godt som alt det aandelige Arbejde, her udføres, der leder og støtter alle kristelige og menneskekjærlige Bestræbelser, der har taget sig Fædrelandets Ulykke nærmest og bragt det de i Forhold til sin Evne største Offre?

Her er nu for det første et forsvar for middelstanden, som er under angreb; dens enkelte led har utvivlsomt meget at bebrejde sig, men som helhed er den dog uundværlig. Forholdet til kristendommen sættes passagen igennem som vigtigt, og den bekræfter, hvor forskelligartet det kunne være. Det er afgørende, at der er noget eller nogen, som bærer, og så er der andet arbejde end det fysiske, der er også åndeligt arbejde, og her sættes kristendommen og det akademiske arbejde tæt sammen; man er ved læsningen af dette ikke i tvivl om, at de for Ploug hænger nøje sammen, som det også fremgår af hans universitetskantate.²⁵ Ved siden af sin vedholdende afstandtagen fra Internationale udtalte Ploug også 6.1., at der har ikke været opmærksomhed nok på arbejdernes forhold; det er derfor vigtigt, at middelstanden kommer dem i møde på lige fod i samkvem.

Også et andet udsagn om middelstanden bør nævnes: Cabiro (P. Hansen) har i *Nær og Fjern* 1874 nr. 81 en bemærkning, som fortjener opmærksomhed både for emnet konservatisme og for hele tidens karakteristik:

Det er en ubestridelig Kjendsgjerning, at den dannede Middelstand, den egentlige Borgerklasse, her som i andre europæiske Samfund er greben om ikke af en ligefrem reaktionær Stemning, saa dog af en Følelse af Træthed og Utilfredsstillelse ved Misforholdet mellem Livets stundesløse Larm og det ringe stabile Udbytte, der fremgaaer deraf. Man synes – og ikke ganske med Urette – at den politiske Frihed, man har tilstræbt og tilkæmpet sig, udvikler sig under Former, der yde den endeløse Debat mere Raaderum end det endelige Resultat; man seer ikke uden Bekymring nye Masser vælte frem for at tiltvinge sig den afgjørende Stemme i Samfundsstyrelsen i Kraft af Tallets Overmagt; man synes, at Tiden og Livet splittes ad i saa talløse enkelte Smaainteresser, at dets Helhed let gaaer tabt, og at disse Interesser efterstræbes med en saa rastløs Utaalmodighed og under saa øredøvende Støj, at det bliver vanskeligt at lytte til de stille Røster, der udgaa fra Personlighedens inderste Selv og have en opdragende Magt, som ingen ydre Erobringer kan erstatte.

Her træder et indtryk af splittethed i tiden frem, og bag de konservative aktiviteter i denne periode lå en bestræbelse for at bevare et indtryk af helheden. Det er værd at mærke sig det praktiske synspunkt: Hellere

25. C. Ploug: *Nye Digte*, København, 1883, s. 119-126.

resultat end endeløs debat. Dette danner udgangspunkt for betragtninger om en tid, der ikke har tid, og det lyder jo aktuelt i 2008. Mens Carl Plougs udtryk var et forsvar for middelstanden, viser P. Hansens den i en defensiv position, et savn af stabilitet, selv om jeg ikke tror, det skal forstås som et ønske om en rent statisk tilstand. De to udsagn peger på middelstanden på en måde, som den ældre konservatisme næppe ville gøre, men som virker karakteristisk for de nationalliberale.

Allerede i 1863 havde juristen William Scharling, senere finansminister i den sidste Højreregering, skrevet om »Hvilken Indflydelse har den nyere Tids industrielle Udvikling haft paa Almuens Kaar?« Han går her ind på, at den nye tid både er industriens og arbejdets, at arbejdet er en magt, både for den enkelte og for samfundet. Han peger på forbedringer og initiativer til forbedringer, men også på den stadig stærkere afgrænsning mellem arbejdsherrer og arbejdere, der hver for sig slutter sig sammen. Hovedtonen er dog forhåbningsfuld om en stadig større udbredelse af de sociale goder. W. Scharlings artikel »Om Fattigforsørgelsen« fra 1865²⁶ peger på dette problem som en vigtig opgave og henviser til, at der i 1863 blev afholdt et dommermøde i Aarhus, som rejste spørgsmålet, og til sognepræst E. Høyer Møller: *Om de Fattige og deres Forsørgelse* fra 1864. Her fremhæves som et hovedpunkt, at de fattige må betragtes som personer; godgørenheden må bygge på virkelig og levende interesse og ikke blot på abstrakt refleksion. W. Scharling peger på de frivillige bidrags betydning for dem, der giver dem, anlægger dermed en etisk betragtning. Det skal være en vel ordnet, godt organiseret godgørenhed. Ligesom den nævnte forfatter peger han på nødvendigheden af en frivillig og talrig klasse af fattigplejere. Det er nødvendigt med en inddeling af de fattige, og hvis nogle ikke vil arbejde, må beviset herfor påhvile det offentlige. Den stærke tillid til frivillige bidrag og ængstelsen for, at staten skal påtage sig for meget, kan måske overraske efter det 20. århundredes udtalte meninger på dette område, men argumenterne er, at »enhver Spore til Flid og Anstrængelse falder bort »ved en almindelig arbejdsløshedsunderstøttelse, og at der udvikles en stadig afhængighed;« det er Kjentegnet paa en god Fattiglovgivning, at den bringer de Fattige til at kunne undvære Hjælp«. Nytteløst arbejde for at afhjælpe arbejdsløshed virker demoraliserende. Hans konklusion er altså, at understøttelsen bør være privat og ikke offentlig.

Pastor P.C. Garde²⁷ indvendte mod denne tankegang, at man ikke

26. *Ugeblad for den danske Folkekirke*, 1865, I, s. 113-128.

27. Samme sted, 1865, II, s. 193-201.

kan skelne mellem dem, der af personlige grunde ikke kunne ernære sig, og dem, der af sociale grunde ikke kunne få arbejde; er det ene statens sag, må det andet også være det. Også han taler om at skelne mellem værdige og uværdige fattige, d.v.s. dem, der vil arbejde, og dem, der ikke vil, men siger, at en fuldstændig skelnen er umulig. For Garde har barmhjertighed og taknemmelighed en etisk værdi, som står højere end nogen juridisk ret til hjælp, men han har ikke tiltro nok til barmhjertighedslivet iblandt os til, at han tør tilråde en ophævelse af det tvungne fattigvæsen.

Den ellers ikke præstevenlige nationalliberale pressemand Erik Bøgh anbefalede i en af sine feuilletoner fra 1869 varmt præsten V. Muncks lille bog *Om Fattigdommen i København*. Han betegner forholdene, at hver 20. eller hver 15. københavnere må ty til fattigvæsenet, som foruroligende. Ogsaa proletariats tiltagen er foruroligende: »Det er saaledes et ligesaa uformegteligt som beklageligt Faktum, at mens det bliver mere og mere vanskeligt at faa dygtige og skikkelige Tjenestepiger, tiltager Fabriksarbejdernes Antal stadig...« Han peger på de friere forhold og lyst til at leve over evne som baggrund.²⁸ Også i Rudolph Schmidts tidsskrift *For Ide og Virkelighed* behandles spørgsmålet om fattighjælpen, i en omfattende dobbeltartikel af Fr. Krebs: »Den sentimentale Humanitet«.²⁹ Den går ind for et organiseret privat fattigvæsen, men ser ikke mulighed for nogen paradisiske tilstand: »Et Samfund, hvor der ikke skulde findes Anvendelse for menneskelig Barmhjertighed og Godgjørighed, hverken kunne eller ville vi tænke os« (s. 227). En anonym oversigt i *Nær og Fjern* (1873, nr. 43) behandlede »Arbejderspørgsmaalets Litteratur« og anfører til slutning: »Der eksisterer altsaa et Arbejderspørgsmaal, og det er det: Hvorledes Kløften mellem Proletariat og Rigmænd skal mindskes, hvorledes Tilvæksten skal blive proportionel...«

C.V. Rimestad (1816-1879) var formand for Arbejderforeningen af 1860, samt redaktør af *Dagstelegraphen* (1864-1875) og *Nationaltidende* (1876-1878), de Ferslewske blade.³⁰ Oprindelig var han lærer, en overgang bestyrer ved Borgerdydsskolen, men blev i 1848 grebet af politik, blev en tid medlem af Folketinget, hørte til datidens demokrater og kæmpede for næringsfrihedsloven (1857), men mod ubegrænset frihandel, og stemte siden for den reviderede grundlov af 1866. Når C. Nyrop i 1900 skrev, at Rimestad ikke var og aldrig blev nationalliberal, ses det

28. Erik Bøgh: *Dit og Dat fra 1869*, København, 1870, s. 1-7.

29. *For Ide og Virkelighed*, 1869, s. 97-119, 201-228.

30. Anna Levin i *Mit Hjem*. *Nationaltidende*. Jubilæumsnummer 18 Marts 1926, s. 52; C. Nyrop i *Brickas Biografiske Lexikon*, bd. XIV, 1900, s. 114-118; H. Bruun i *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udg., bd. XIX, 1940, s. 531-536.

ikke, hvad der egentlig skilte ham fra dem³¹; og som vi har set, skrev Ploug en sang til Arbejderforeningen. Da Arbejderforeningen efter forskellige forsøg blev dannet, fik den til formål, at »kraftig fremme den arbejdende Klasses Oplysning og Dannelse, de nødvendige Betingelser for og de rette Bærere af denne Borgerklasses Velvære, ogsaa i materiel Henseende«. Foreningen var altså først og fremmest et dannelsesprojekt, og Rimestad lagde selv vægt på foredrag og bibliotek. I november 1863 fik foreningen en vis politisk betydning, da den var med til at lægge pres på Christian IX for at underskrive fællesforfatningen. Det var navnlig den jævne borgerstand, der samledes om ham. I 1870'erne stillede han sig imod socialismen og hindrede socialisternes forsøg på at overtage foreningen. I 1875 blev han medlem af regeringens kommission til undersøgelse af arbejderforholdene. En af dem, der talte flittigt i foreningen, var historikeren Alexander Thorsøe³². Peter Faber, kendt fra »Sikken voldsom Trængsel og Alarm« og »Høit fra Træets grønne Top«, skrev viser til Arbejderforeningen af 1860.³³

I 1865 gav et foredrag i Arbejderforeningen anledning til stiftelse af Arbejdernes Byggeforening, som støttedes af f.eks. Orla Lehmann, med det mål at bygge hygiejnisk forsvarlige boliger, et eksempel på ikke-socialistiske aktiviteter. Foreningen byggede i ni kvarterer og havde det karakteristiske mål at virke både for de enkelte mennesker og for samfundet.³⁴

Også et andet initiativ bør nævnes, med udgangspunkt i den kristne filantropi: Sognepræsten i Thisted, H.Chr. Sonne, (1817-1880) udgav i 1867 skriftet *Om Arbejderforeninger*, hvori han oplyser om en forening, han har stiftet i Thisted, og dette blev indledningen til brugsforeningerne. Han fortæller selv (s. 18), at han i en række foredrag i vinteren 1865/66 henvendte sig til byens arbejdere, men fik at vide, at det ikke nyttede noget, hvis han ikke hjalp dem til at få deres daglige brød. Dette skete da efter engelsk forbillede med en forening til fælles indkøb. Ordene socialisme og kommunisme bruges om disse sammenslutninger på en måde, som nok vil overraske eftertiden. Der er tale om en type forening, som ikke angriber ejendomsretten, og af denne og andre grunde er initiativet værd at nævne i en konservatismesammenhæng. Skriftet fremtræder som et svar på indvendinger bl.a. fra købmændenes side. De engelske forbilleder citeres udførligt. Det understreges hele

31. C. Nyrop om Chr.V. Rimestad i Brickas *Dansk biografisk Lexikon*, bd. XIV, København, 1900, s. 114-118.

32. Alexander Thorsøe: *Erindringer*, København, 1929, s. 159.

33. *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., bd. VI, 1935, s. 515.

34. Holger Schmidt: *Arbejdernes Byggeforening 1865-1940*, København, 1940.

tiden, at der er tale om et praktisk foretagende, der lægges vægt på den praktiske foreningsdrift, og vi får gengivet vedtægterne.

Fra begyndelsen betoner Sonne, at der er tale om »den Slags Arbejderforeninger, der dannes til fælles Indkøb og Udsalg af Livsformødenheder« (s. 3). Udsalg må her være lig med salg. Sonne gør kraftigt opmærksom på, at det materielle og økonomiske ikke er hovedsagen, men kun et middel (s. 5):

Formaalet er at hæve den i borgerlig Henseende lavere stillede, afhængige og trykkede Deel af Befolkningen til et høiere sædeligt, intellectuelt og socialt Trin og derved til en hæderligere Plads i Samfundet, at forhjælpe dem til at blive sig deres Menneskeværd bevidst, at som vi alle ere Mennesker *for Gud*, det saaledes ogsaa maa blive vitterligt i Samfundslivet, at Adskillelsen efter Stand og Klasser er en Tankeløshed...

Menneskers lighed er i forhold til Gud. Sonne understreger, at det må være en ret for enhver at kunne arbejde sig op. Han lægger altså afstand til enhver materialisme og gør heller ikke en omvæltning af samfundet til et mål i sig selv, men han lægger vægt på, at den enkelte skal have sådanne muligheder, at han ved at yde en indsats skal kunne forbedre sin situation. Målet beskriver Sonne nærmere ved at fortælle (s. 9), hvordan de engelske foreninger har udvirket en ændring hos befolkningen, »hvorledes de have forjaget Drukkenskab og Krolivet, udbredt Orden, Hygge og Tilfredshed i Hjemmet, forædlet Characteren og vakt Selvfølelsen med Sands for Alt, hvad der er godt og hæderligt...« Her er altså tale om en omdannelse både i den enkelte og i større kredse, og hjemmenes betydning viser, at familierne er udgangspunktet lige så meget som individet. Denne holdning til hjemmet, til familien og ægteskabet hænger nøje sammen med holdningen til arbejdet i bred forstand, som vi også så hos Isted Møller.

Det mål, der tegner sig, er åndelige værdier omsat i konkret form. Kronen på dette er hans udtryk s. 14: »... den arbejdende Klasse kan, hvor den i økonomisk og sædelig Henseende staaer lavt, blive en trykkende Byrde for hele Samfundet, men hvor den kan hæves til Selvstændighed og Velvære, kan dette aldrig være andet end til Velsignelse for Samfundet og for hvert enkelt Lem i det...« Længere nede på samme side bruges udtrykket »Samfundslegeme«, og tankegangen er her tydeligvis den organiske, at samfundets medlemmer er lemmer på samme legeme. En tanke om gensidighed er gennemgående, særlig tydeligt s. 22:

... hvis vi ville have den saakaldte simple Klasse *op*, saa maae vi selv komme den imøde, hvad nogle vel ville kalde at stige *ned* til dem, og at vi maaske alle kunde trænge lidt til at gaae i denne Skole for at lære sand Humanitet og liberal Samfundsbevidsthed, og forsaavidt alle kunne have Gavn af at være med i Arbejderforeninger.« Det åndelige formål med foretagendet understreges igen af skriftets sidste ord, hvor Sonne taler om »det Maal, som jeg fra første Stund har havt for Øie, og som jeg ikke skal tabe af Syne, saalænge Vorherre vil give mig Kraft og Naade til at virke for denne store Folkesag.

Det bliver her tydeligt, at den sande humanitet for Sonne står i forbindelse med Gudstroen.

Der blev nu arbejdet for at danne tilsvarende foreninger over hele landet. Sagen fik ikke kun modstand, men støtte fra adskillig side, således af lensbaron Bertouch-Lehn, Sønderkarle, og konseilspræsidenten, lensgreve L.H.C.H. Holstein, der deltog i et møde i København i juli 1871. Også professor William Scharling var engageret i sagen. Fællesmøderne ophørte dog efter 1874. Disse brugsforeninger var grundlæggende upolitiske, d.v.s. stræbte efter at rumme alle. Det er måske ikke uden betydning som udsagn om bevægelsens karakter, at dens beretning om sig selv, fra 1917, har som motto et udtryk fra Arild Huitfeldts Krønike: »At leffve udi Tiden oc icke at vide Tiden, er som icke at være til.«, og at den historiske redegørelse indledes med et citat fra Prædikerens Bog samt viser, at der har været andelsvirksomhed indenfor det gamle landbrug.³⁵

Aktiviteter: Diakonissestiftelsen m.fl.

I den række initiativer fra privat hold, som udfoldedes i 1800-tallet, med hjælp for fattige og nødlidende, skelner kirkehistorikeren Elith Olesen mellem de alment-filantropiske og de bevidst kirkeligt diakonale.³⁶ Diakonissestiftelsen og andre lignende initiativer udtrykker en tankegang vendt mod kærlighedsgerninger, som er klar over, at de sociale problemer kræver aktiviteter, men vil arbejde med dem indenfor det beståendes rammer. Der er tale om institutioner orienteret mod konkrete opgaver, hvor udover hensynet til den enkelte også landets og kirkens tarv gør sig gældende. Mange kvinder deltog i det kristne filantropiske arbejde.³⁷

35. Historisk oversigt i H. Hertel: *Andelsbevægelsen i Danmark*, København, 1917, s. 51-64.

36. E. Olesen: *Diakonien i Kirkens Historie*, København, 1969, s. 162.

37. Om dette, se Tinne Vammen: »Ambiguous Performances: Women in Copenhagen

Diakonissestiftelsen blev grundlagt i 1863 med tæt kontakt til kongehuset, idet prinsesse, senere dronning Louise tog initiativet. Dronning Louise var ikke alene stifter af Diakonissestiftelsen, men korresponderede ivrigt med dens første forstanderinde, frk. Conring.³⁸ Den begyndte som en del af den kongelige husholdning, var altså ikke statsstøttet. Kongen stadfæstede dens bestemmelser 1866. Heri hedder det:

Det er Diakonissestiftelsens Formaal med Guds naadige Bistand og paa den Troens Grundvold, der er lagt i vor evangelisk-lutherske Folkekirke, at uddanne Diakonisser til at øve tjenende Kjærligheds- og Barmhertighedsgjæringer imod Syge, Fattige og Andre, der lide aandelig og legemlig Nød.

Dronning Louise valgte bestyrelsen, heri sad biskop Martensen.³⁹ Den tog sin begyndelse i en lille lejet villa i Smallegade på Frederiksberg og indledte sin virksomhed med pleje af sårede i krigen 1864. Stiftelsen var oprindeligt ikke nogen menighedssag, men blev det gennem Harald Steins arbejde. Han blev 1872 stiftelsens præst og formand og i løbet af de næste 8 år voksede søstrenes antal fra 20 til 70. I 1922 var der 370. Stiftelsen blev dels en uddannelsesinstitution, dels havde den eget hospital og 5 sygehjem samt adskillige andre aktiviteter i forhold til syge.⁴⁰ 1873 blev grundstenen nedlagt til stiftelsens nuværende bygning på Peter Bangsvej, og kirken blev som det sidste indviet i 1876. Diakonisserne tog sig især af de syge og svagelige, og de kom efterhånden til at drive menighedspleje i fattigkvartererne i København. Tanken var, at diakonisserne skulle være kristne sygeplejersker. Efter uenighed med Louise Conring forlod Harald Stein Diakonissestiftelsen i 1880.⁴¹ Diakonissestiftelsen indgår i en sammenhæng, hvor kaldet betyder overordentlig meget, og derfor kaldte Svend Hauge sit hundredårsskrift om institutionen for *I troskab mod Kaldet*. Fra biskop Martensens tid var det en tradition, at Sjællands biskop var medlem af stiftelsens bestyrelse. Den kongelige forbindelse varede ved; under Besættelsen var kong Christian X to gange indlagt på stiftelsens ho-

Philanthropy, c. 1849-1915» i *Charitable Women – Philanthropic Welfare 1730-1930*, red. Birgitta Jordansson og Tinne Vammen, Odense, 1998, s. 91-133.

38. N. Dalhoff: »Dronning Louise og den danske Diakonissestiftelse«, *Illustreret Tidende*, 1913, s. 415f.

39. *Kongelig Dansk Hof- og Statskalender* 1869, s. 617ff.

40. L.J. Koch: *Diakonissestiftelsen*, København, 1922.

41. Harald Steffensen m.fl.: *Engle og Harper*, København, 1988, s. 43-57 og 265.

spital, ligesom kongen lod overskuddet af salget af en bog skænke til stiftelsen og i det hele taget viste den stor interesse. Efter kongens død overtog kong Frederik IX hurtigt protektoratet.⁴²

I denne sammenhæng bør nævnes en anden, lignende institution, Diakonissehuset Sankt Lukas Stiftelsen, som blev stiftet i 1900. Denne institution havde en stærkere tilknytning til landmissionen og dermed Vilhelm Beck.⁴³ Dronning Alexandrine, Christian X's dronning, blev særlig knyttet til den, gennemgik 1923 en alvorlig underlivsoperation på dens hospital, deltog siden i dens årlige basar, blev dens protektrice og talte ved dens 40 års jubilæum.⁴⁴

Uden for København virkede Stefansforeningen med diakonalt arbejde, både mission og sygepleje, fra 1876 med centrum i Århus; den modtog et stærkt præg af den Mynster-Martensenske retning, men fik også tilslutning fra Indre Mission og grundtvigiansk side; også digteren Chr. Richardt støttede den.⁴⁵ Karakteristisk for disse direkte kirkeligt diakonale institutioner er den nære tilknytning til kongehuset og til biskop Martensen.

Ved *Den broderlige Arbejdsklasses Hjælpeforenings* 25 årsfest i 1879 skrev Ploug også en sang, hvori det hedder:

Og slipper Lønnerne stundom op,
 Naar os et Uheld rammer,
 Naar Arbejds-Kilden siger stop,
 Naar Sygdom Armen lammer -
 Vi true ej med Død og Dom
 Dem, der har bedre Lykke,
 Men stemme mod Ulykkens Flom
 Tilsammen vore Rygge.

Ja til forbedring af forholdene og hjælp til selvhjælp, nej til »klassekamp« er budskabet i denne tekst.⁴⁶

Den broderlige Arbejderklasses Hjælpeforening blev stiftet 1854, anerkendt ved lov 1892, havde i 1900 6000 medlemmer, som den tilbød sygehjælp med fri læge og frit hospital. Kongen bidrog med et årligt beløb.⁴⁷ Medlemmerne boede i København og omegn. Til pligterne

42. Sv. Hauge: *I troskab mod Kaldet*, København, 1963, s. 235, 366-368, 382-387.

43. Johannes Müller: *Tjene vil Jeg*, København, 1950, s. 28.

44. Johannes Müller: *Tjene vil Jeg*, s. 158-168.

45. E. Olesen: *Diakonien i Kirkens Historie*, København, 1969, s. 184-187.

46. C. Ploug: *Nye Digte*, København 1883, s. 138.

47. *Kongelig Dansk Hof- og Statskalender*, 1900, s. 911.

hørte det at være ligfølge ved begravelser.⁴⁸ Ploug, Madvig og Rasmus Nielsen var æresmedlemmer.⁴⁹ Det skete også, at kongen aflagde besøg ved julefesten⁵⁰. Der er tale om et lignende initiativ som Arbejderforeningens og Sonnes; først og fremmest hjælp til selvhjælp, og der er tale om en alment-filantropisk aktivitet. *Kjøbenhavns Understøttelsesforening* støttede trængende i Københavns og Frederiksberg kommuner. 1882-83 kunne den råde over 140000 kr., hvad der dengang var et anseligt beløb.⁵¹

En liste over forestillinger på Hofteatret 1872-1914⁵², viser, at der i 1872, 1878 og 1880 blev givet forestillinger til fordel for »Den gensidige Hjælpeforening for kvindelige Haandarbejdere«; andre eksempler er et børnehjem, et hvilehjem for lærerinder og de nødlidende på Sct. Croix. Den nævnte hjælpeforening var aktiv fra 1867 og virkede for Københavns sypigestand, en sygekasse, der efterhånden også fik eget bibliotek og holdt gratis koncerter ved generalforsamlingerne. Den beskæftigede sig også med medlemmernes ernæring og boliger. Bestyrelsen bestod både af damer og herrer.⁵³ Foreningen udsendte sin egen sangbog, med sange især af Grundtvig og Ingemann.⁵⁴ Generalinde Harbou stiftede »Mødres og Børns Bispising«, som kunne uddele 39000 måltider i København, fem forskellige steder, i vinteren 1890-91⁵⁵. Dette er eksempler på et omfattende arbejde for de svageste, udført inden for de bestående rammer og på privat initiativ.

Øjenlægen Heinrich Lehmann⁵⁶ (1815-1890) udsendte i 1888 en bog om Hans Puggaard (1788-1866) og de puggaardske legater, som han selv var forretningsfører for. Bogen indledes med en redegørelse for legatsituationen i Danmark, hvoraf det fremgår, at der af velgørenhed er sat store beløb af til understøttelse af fattige, fra arbejderboliger, »den

48. *Love for den broderlige Arbejdsklasses Hjælpeforening*, Kbh. 1867.

49. *Festskrift ved Den broderlige Arbejdsklasses Hjælpeforenings 60-aars Jubilæum*, 1914, s. 14.

50. H. Hansen: *30 Aar af vor Forenings Historie. Den broderlige Arbejderklasses Hjælpeforening*, København 1884, s. 14.

51. *Kongelig Dansk Hof- og Statskalender*, 1885, s. 834.

52. R. Neiiendam: *Det kongelige Hof-Theater*, København, 1922, s. 42-46.

53. *Oversigt over den gensidige Hjælpeforening for kvindelige Haandarbejderes Virksomhed i Tidsrummet 1867-1895*, København, 1895.

54. *Sange for den gjensidige Hjælpeforening for kvindelige Haandarbejdere*, København, 1878.

55. »Fattiges Bispising« *Illustreret Tidende* nr. 19, 1892, s. 224-226. Her klages over, at den private velgørenhed går tilbage efter den nye alderdomsforsørgelseslov. Jvf. C.E. Andresen, »Samaritaneren«, *Skalk*, 1985/4, s. 16f.

56. Om H. Lehmann, se *Dansk biografisk Leksikon*, 2.udg., bd. XIV, 1938, s. 201f.

vidt forgrenede 'Understøttelses-Forening'« (som må være den ovennævnte københavnske), til hjælp til studenter, i København en samlet legatsum af 24 mill. kroner, som siden er steget betragteligt, samtidig med at Lehmann understreger, at der mangler udførlige statistiske opgørelser (s. 4). De to store legater er et drenge- og et pigelegat, hhv. fra 1863 og 1867. Drengelaget har især understøttet håndværkeres opvækst og uddannelse, hvis deres baggrund var fattig og ulykkelig. Samtidig gør Lehmann opmærksom på, at der må være en vis udvælgelse (s. 101-103), at man må se bort fra svagelige børn, om end han indrømmer, at det lyder inhumant, og at baggrunden ikke må være for dårlig. Forudsætningen for denne tankegang må være, at legatet ikke alene skal understøtte, men at landet skal få gavn af det; jeg vil sætte ordene »brugbare Medlemmer af Samfundet« i forbindelse med Indledningens ord om »den danske, godmodige Nationalkarakter«, at man skal hjælpe folk i nød på en sådan måde, at det styrker landet, idet evner, som ellers ikke ville kunne udfolde sig, vil kunne komme til at gøre gavn. Dette må forudsætte et organisk syn, at den enkelte hænger sammen med et større hele. Nu drejer Lehmanns betragtninger sig om et legats opgaver, og det må medføre begrænsninger i sig selv. Uden at der egentlig gives nogen begrundelse, har man truffet det valg at lade drengene opdrages hos plejeforældre, men pigerne samlet i et pigehjem (s. 115). Pigelegatet havde udover bestyrelsen en damekomité, og Lehmann lægger ikke skjul på, at der har været konflikt mellem de to parter (s. 112).

På bogens sidste side sætter Lehmann Puggaards store legater i forbindelse med et Kristuscitat: »Hvad I gjøre mod En af disse smaa, det gjøre I mod mig.« Også tidligere i bogen (s. 13) forekommer en bemærkelsesværdig Bibelbrug, nemlig under skildringen af den almindelige legatsituation, da han beskriver en ikke navngiven mand, der ville være millionær og lige nåede at blive det, inden han blev kastet på dødslejet, »medens Knokkelmanden bankede paa hans Dør, og de Ord: 'Du Daare, i denne Nat kræves Din Sjæl af Dig', kunne have lydt for hans Øren...« Replikken siges af Gud til en rig bonde i en af Jesu lignelser, Lukas 12,20. Resultatet af dette blev et stort legat. Personskildringen viser Hans Puggaard som en fattig dreng, der ved flid og tæft blev en fremtrædende forretningsmand, men det er ikke nogen skematisk succeshistorie; tværtimod fortæller Lehmann uden omsvøb, at Puggaard trods sin rigdom ikke blev lykkelig, hverken i sit familieliv eller, efterhånden, i det firma han havde stiftet. Denne sørgmodige skildring vendes til noget positivt, nemlig at Puggaard har frigjort sig for verdslige begæring og givet en formue til legaterne.

Debatten mellem biskopperne Martensen og Monrad

I året 1878 forekom en enestående debat, enestående i hvert fald i dansk sammenhæng, hvor to højtstående gejstlige og store intellektuelle kapaciteter drøftede politiske og sociale spørgsmål, og hvad kristendommen og etikken har at sige hertil. Biskop H. Martensen (1808-1884) gik i sin sociale *Ethik* ind på arbejderspørgsmålet, og biskop D.G. Monrad (1811-1887) skrev et *Liberalismens Gjenmæle* til ham 1878⁵⁷. Jeg skal som udgangspunkt bemærke, at tankegangen i Martensens *Ethik* er så sammenhængende, at jeg vil prøve at give en samlet fremstilling af den, uanset at det kunne virke, som om delene kunne fordeles på enkelte temaer som f.eks. familie. Inden jeg går over til forskellene imellem de to biskopper, skal jeg gøre opmærksom på, hvad der er fælles, at de begge føler sig forpligtet på et Bibelsk grundlag; Monrad skriver således, at Kristus selv har givet en klar og »bindende« forklaring af nogle ord i Fadervor.⁵⁸ Dette ord »bindende« er afgørende for at forstå, hvilket grundlag de har at være uenige på.

Den første var hele livet universitets- og kirkemand, den anden var udover praktisk kirkeligt arbejde og et teologisk forfatterskab også en fremtrædende politiker, nationalliberal. Monrad var så uheldig at være ministeriets chef i 1864, og var derefter så nedtrykt, at han emigrerede til New Zealand og dyrkede jorden, men derefter vendte han tilbage, og blev biskop igen 1871 og bestred embedet til sin død. Han bragte dermed hele sin politiske erfaring ind i debatten. Det er også to ældre mænd, som her debatterer. Martensen stammede fra Flensborg, men kom 1817 til København og gik på Metropolitanskolen, som så mange af sin generation læste han ivrigt Oehlschläger, han søgte en enhed af tro og erkendelse, overførte romantikkens grundsyn på den teologiske tænkning. Et religiøst gennembrud lærte ham, at religion først og fremmest er et eksistensforhold til Gud; enhedsanskuelsen må tænkes ud fra Gud. Han stræbte efter et organisk enhedsforhold mellem tro og viden og kom dermed i konflikt med både Rasmus Nielsen og den nye

57. D.G. Monrad: »Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik« *Politiske Breve* nr. 14-18, Nykøbing Falster, 1878. Meningsudvekslingen er kort omtalt i Sv. Hauge: *Studier over D.G. Monrad som religiøs Personlighed*, København, 1944, s. 248-251, ellers ikke meget behandlet (Povl Bagge omtaler i sin disputats om Monrad kort dennes indlæg, finder en modsigelse i hans forhold til stænderrepræsentation, i den praktiske politik blev hans tilslutning til den rene liberalisme modificeret, går imod Martensens ønske om statens indgriben. I Bagges litteraturliste optræder kun Monrads indlæg, ikke Martensens, P. Bagge: *Studier over D.G. Monrads Statstanker*, København, 1936, s. 190f., 196, 206. – Jeg takker Henrik Bartholdy for drøftelse af især Monrads tanker.

58. D.G. Monrad, *Liberalismens Gjenmæle*, s. 164.

naturalistiske filosofi repræsenteret ved Harald Høffding. I hans store værk *Den christelige Ethik* 1871-1878 bæres synet af Skabertanken og samfundssynet, han viser sig som modstander af liberalismen og individualismen, som han mener fører til opløsning og kaos. Han blev Sjællands biskop 1854, støttet af den konservative statsminister A.S. Ørsted, og han fortsatte de konservative traditioner fra Mynster, men stillede sig også venligt overfor den fremvoksende Indre Mission.⁵⁹

Monrad på sin side beskrives som en modsætningsfyldt personlighed, han kæmpede for den almindelige valgret, og blev 1849, umiddelbart efter demokratiets indførelse, udnævnt til biskop over Lolland-Falsters stift. Han blev afskediget igen 1854 af det samme ministerium Ørsted, som udnævnte Martensen samme år. Kirkepolitisk var deres karrierer altså særdeles forskellige.⁶⁰ Man skal tilbage til Jens Grand for at finde en dansk biskop, hvis løbebane var så omtumlet som Monrads. Det er i en konservatismesammenhæng ikke uinteressant, at da Grundlovens 100 års jubilæum blev fejret i 1949, satte Det konservative Folkepartis tidsskrift *Vor Tid* en tegning af Monrad på forsiden af det pågældende nummer, og teksten, som bærer titlen »Den frie Forfatning«, betegner ham som »Grundlovens Koncipist«. Teksten peger i øvrigt på Besættelsestidens erfaringer og sætter frihedsbegrebet ind i en sammenhæng med landets historie, kongedømme, natur og kultur. Inde i bladet er der andre illustrationer, men på forsiden er det Monrad.⁶¹

Meningsforskellen mellem Martensen og Monrad er et opgør af overordentlig vidtgående karakter, om hele liberalismen og ikke kun det sociale spørgsmål, men med alt dette bevarer Monrad hele tiden et respektfuldt tonefald og udtaler stor anerkendelse af Martensen og hans værk. H. Martensens *Den christelige Ethik* er et omfattende værk, i omfang og i indhold; det består af en almindelig del og en speciel eller praktisk del, og den specielle del er atter delt i to, en individuel og en social, efter om opmærksomheden er rettet mod den enkelte eller samfundet. Monrad selv refererede til dette værk i et opgør med radikalismen⁶²; den nationalliberale Johannes Helms gjorde det i forbindelse med skolens forhold til kristendommen.⁶³ Noget tyder altså på, at det er

59. I.C.I. Scharling i *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. XV, 1938, s. 367-377.

60. Om Monrad, se Poul Engelstoft i *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. XVI, 1939, s. 98-114.

61. *Vor Tid*, 1949 nr. 6.

62. Monrad udgav i 1872 *Den frie Tanke og Dr. Brandes's Forelæsninger* under pseudonymet 44 som særtryk af Fædrelandet. Heri nævner han Martensens *Ethik* som positivt modeksekempel.

63. Joh. Helms i Borgerdydsskolens program 1879-80.

et værk, der har spillet en betydelig rolle for det kristeligt-konservative Danmark på dette tidspunkt, uanset at ikke alle konservative ville være enige i alle konklusionerne.

Martensen udtaler ønske om, at også ikke-teologiske læsere vil læse hans værk, og i forordet til den specielle del gør han opmærksom på, at han også ved, at forskellige opfattelser vil gøre sig gældende:

Navnlig gjelder dette om Samfundsforholdene, der ere behandlede i dette Skrifs anden Afdeling, om det Sociale og det Politiske, hvor den foranderlige Side af den sædelige Idee er særlig fremtrædende, hvor Opgaverne maae søges løste under Betingelser, der ere Givne ved en historisk Udvikling eller Forvikling, og hvor tillige selve den ethiske Dom og de ethiske Fordringer maae være betingede ved Opfatningen af factiske, ofte complicerede Tilstande og Forhold. Her vil paa flere Puncter en Forskjellighed i individuelle Synsmaader neppe kunne undgaaes. Imidlertid maa man enten ganske opgive at skrive en speciel Ethik, der tillige omfatter Samfundsforholdene, eller man maa – hvad vistnok misbilliges af Mange, som her ikke ville generes af det Ethiske – gaae ind paa den foranderlige Side af den sædelige Verden; maa dermed gaae ind paa Tidsspørgsmaal, der, om de end ere af sammensat og blandet Natur, dog have en ethisk Side, som bør komme til sin Ret, og for hvis principielle Erkjendelse man ikke vil kunne paavise nogen anden Plads end Ethiken. Men det sidste Formaale for den specielle Ethik bør vistnok være: gennem Betragtningen af det Foranderlige og Skiftende at fremme en grundigere Erkjendelse, en dybere Bekræftelse af det Uforanderlige, af det, som i enhver af Livets Kredse, igaar og idag og imorgen, vedbliver at være det Samme, det Samme med sine Velsignelser, det Samme med sine Fordringer, baade til Folkene og de Enkelte. Til at befæste dette i Sindelag og Tænkemaade, ønsker jeg fremfor Alt, at dette Skrift i Stilhed maatte kunne medvirke.⁶⁴

Flere udtryk i denne hensigtserklæring virker slående; at skriftet må virke i stilhed må angive, at det ikke efter Martensens opfattelse er et kampskrift, måske også at målgruppen er »de stille i landet«, Psalme 35,20 i Det gamle Testamente. »Historisk udvikling eller forvikling« er også påfaldende; her antydes en kritisk opfattelse af synspunkter, som

64. H. Martensen: *Den individuelle Ethik*, København, 1878, Forord til den specielle Deel.

er blevet de sejrende, et bestemt syn på historisk udvikling. Martensen sammenholder folkene og de enkelte mennesker, og han sammenholder fortid, nutid og fremtid. Men mest dybtgående er Martensens skelnen mellem det foranderlige og det uforanderlige. Når han taler om komplicerede forhold, åbner det for en betragtning af noget sammensat, hvor forskellige synspunkter kan gøre sig gældende; det komplicerede ligger her i de særlige omstændigheder i en historisk situation. Med »tids-spørgsmål« må han mene spørgsmål, som er aktuelle for den enkelte tid. Martensen udsiger, at et etisk aspekt ved foranderlige ting bør behandles inden for etikken, fordi det etiske aspekt gennem det hele danner en forbindelse til det uforanderlige, et grundlag for en bedømmelse af det foranderlige. Martensen foregriber desuden her en indvending, som vi skal møde hos Monrad, at de udpræget politiske spørgsmål ikke hører hjemme i en Ethik; denne foregribelse er et retorisk træk.

Martensens sociale *Ethik* bevæger sig fra det sædelige samfundsliv over familien, staten, kulturlivet til kirken og Guds Riges fuldendelse, og dermed Verdensafslutningen. Det er ham fra begyndelsen magtpåliggende at holde den enkelte og de større sammenhænge sammen:

Det sædelige Samfundsliv udvikler sig i Familien og Staten, i Culturens, i Kunstens og Videnskabens Mellemriger, og i Kirken, hvis Inderste er de Helliges Samfund. Disse særskilte Samfundsorganismer maae deels betragtes som Goder, som virkeliggjorte Formaal, i hvilke Mennesket finder Tilfredsstillelse, Nydelse, Glæde, deels som sædelige Individer i det Store, der have deres særegne Opgaver at løse. Jeg, det lille Individ, skal her være et personligt Led, skal baade forholde mig tilegnende og medvirkende, lidende og ofrende, idet jeg paa een Gang har det Heles og min egen Fuld-kommelse til Formaal.

Således indleder Martensen værket, og man mærker sig straks den nuancerede brug af ordet »individ«, som betegnelse både for den enkelte person og for større helheder; en tilsvarende brug findes senere hos den konservative historiker Johannes Steenstrup i hans beskrivelse af historiske størrelser.⁶⁵ Her er også en gensidighed mellem individ og den større kulturelle sammenhæng, en vandring mod større fuldkommenhed for begge. Martensen bevæger sig fra familie til stat og derefter i stadig snævrere kredse; kunsten og videnskaben i forhold til kulturen,

65. Johannes Steenstrup: *Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer*, København, 1934, s. 23.

de helliges samfund i forhold til kirken. De nævnte størrelser er former for jordelivet, men på den anden side kun forberedelse til Guds Rige. Omtalen af familien indleder han på denne måde (s. 5):

Familien, der grundes ved Ægteskabet, og som paa een Gang er et Værk af Naturen og Friheden, paa een Gang sammenholdes ved naturlige og sædelige Baand, er *Begyndelsen* til hele den sædelige Verden. Med Familien begynder den sædelige Verden stedse paany, og ligesom forfra. De Philosopher, der som Rousseau, Kant, Fichte o. A. ville grundlægge en Samfundslære ved at gaae ud fra det enkelte Individ, der da i Reglen forudsættes som mandligt eller som et med Fornuft begavet Individ i Almindelighed, og som lade de forskjellige Samfundskredse fremkomme ved et Contractforhold mellem atomistiske, af hverandre ganske uafhængige Individer, have frembragt en Ethik og en Retslære, der, tiltrods for alle Fortrin, dog lider af Unatur. Thi ikke Individet men Familien er Eneren, hvorfra der maa gaaes ud i en Samfundslære, naar der ikke lige fra Begyndelsen skal regnes fejl. De glemme ganske, hvad der dog dagligt ligger for Øinene, at Fødsel og Opdragelse, Generation og Tradition ere uomgængelige Betingelser for, at et menneskeligt Individ legemligt og aandeligt kan komme til at leve paa Jorden. Det enkelte Menneske kommer ikke til Verden som et forudsætningsløst Individuum, men har sine Forældre til sin Forudsætning, fødes enten som Mand eller Qvinde, fødes som et *Led* i Slægtfølgernes Række, for fra Umyndighed at opdrages til Myndighed.

Disse betragtninger er særdeles vidtgående, de gør op med hele den nyere filosofi og politik. Ligesom senere juristen Carl Goos modsætter Martensen sig kontrakttanken. Martensen løsner mennesket fra den byrde at skulle bære det hele og sig selv, men angiver samtidig, at deraf følger forpligtelser overfor noget, der er større end een selv. Noget i hans betragtninger, nemlig tanken om slægtsfølgens betydning, kan minde om Edmund Burke, som Martensen dog ikke nævner. Vi ser atter vækst, her med mere vægt på opdragelsen, nok bredt forstået så det voksne menneske også opdrages. Familien er udgangspunktet. Familien viser os også, at åndelig lighed, men ikke lighed i position og autoritet er vilkåret for menneskelivet (s. 6): »*Lighed* mellem de forskjellige, i Guds Billede skabte Personligheder, i et System af *Ulighed*.« Martensens værk viser os ikke en tankegang om lighed, men om sammenhæng i forholdet mellem mennesker.

Hertil hører også ejendom og arbejde (s. 7):

Ingen Familie kan grundes eller opholdes uden Eiendom, uden et Naturskel, et Indbegreb af jordiske Ting, hvorover Friheden har Raadighed, og som ere fornødne til en menneskeværdig Tilværelse, hvad enten der nu er Tale om det, som er ubetinget nødvendigt til Livets Ophold, eller om det, som hører til Livets Nydelse. Men Eiendom maa erhverves ved Arbeide, og allerede til den første Ægtemand hedder det: I dit Ansigts Sved skal Du æde dit Brød! hvilket ogsaa indeholder dette: I dit Ansigts Sved skal Du forsørge Dine. Eiendom kan ikke begrundes individualistisk, ved kun at gaae ud fra det enkelte Menneske, men maa begrundes ved Tanken om det sædelige og retslige Samfundsliv. For dette er Eiendom, baade som Samfundseiendom og Privateiendom, en nødvendig Betingelse. Den Betydning, der tillægges Eiendommen som Personlighedens udvidede Legeme, vil altid svare til den, der tillægges selve Personligheden og Personlighedens Rige i disse jordiske Forhold. Vistnok kan Eiendommen først komme til sin fuldstændige Udvikling i Staten. Thi hvo skal sikre mig min Eiendom, naar den angribes, eller hvo skal afgjøre Trætten om dit og mit?

Den værdi, som her tillægges arbejdet og ejendommen i forening, er et ægte konservativt træk; et særtræk er det billede der bruges, af ejendommen som et udvidet legeme, og dette bidrager til tekstens stærke organiske præg. Martensen sætter med det samme forsørgelsen i forbindelse med arbejdet. Endvidere skelner Martensen mellem personligheden og en individualisme, der i sin tankegang kun går ud fra det enkelte individ.

Med staten (s. 101ff.) bevæger Martensen sig ifølge sagens natur ud i langt mere komplicerede forhold. »Medens Familien viser os et Kjærlighedens og Pietetens Rige, viser Staten os et Rettens og Retfærdighedens Rige«, hvis bud dog ikke er umiddelbart moralske. Staten er både en guddommelig og en menneskelig ordening. Stater stiftes ikke af Gud, de fremkommer ved ufuldkomne, ja endda ved forbryderiske begyndelser, men staten beror dog, trods al menneskelig syndighed, på guddommelig styrelse, den skal sætte skranke for vilkårlighed, vold og forbrydelse og ikke kun være individerne til behag. Staten skal varetage det heles interesser, og Martensen betonere her igen, at privatejendom ikke kun er privat, men også har en opgave overfor samfundet: »Dette det Heles Formaale er den saavidt muligt alsidige Fremstilling af Menneskeheden i den individuelle Skikkelse af et Folk« (s. 107). Statens etiske side er retten, dens fysiske side er magten.

Nationaliteten er naturbasis for staten, og især »det fælleds Sprog, Modersmaalet, der er den uomgængelige Betingelse for den gjensidige Meddelelse og Forstaaelse, baade i det daglige Livs lavere og time-lige, og i de høiere aandelige Forhold« (s. 108). Men det enkelte folk kan ikke være sig selv nok, og det internationale samkvem er af stor betydning. Også her er et spil mellem det enkelte og det større; den rette selvstændighed vindes ved en vekselvirkning mellem det enkelte folk og det store folkehele. Netop på dette punkt henviser Martensen til et skrift af Mynster. Derfor kan der også findes flere nationaliteter i samme stat; statsforholdene begrundes ikke ved nationaliteten alene, og det er ikke nødvendigvis et onde. I forhold til det nationale betoner kristendommen det almenmenneskelige, men nationaliteterne har også en betydning i Guds Riges husholdning. At et folk kristnes vil sige, at det skal uddanne sine betroede talenter under Guds Ånds førelse, at erkende det hos sig selv, i sin af Gud givne ejendommelighed, som skal fremmes, og den syndige ejendommelighed, som skal bekæmpes, »en Erkjendelse, der er vanskelig for Folkene, som den er det for Individerne« (s. 115). Atter her viser forbindelsen mellem enkeltmenneske og folk sig som gennemgående. De falske profeter er dem, der smigrer for folket. Uden kristendommen er nationalitetsprincippet utilforladeligt og tvetydigt; den fælles Gudsbevidsthed er det egentligt samlende. Omvendt er humaniteten for ham først og fremmest »Sædelighed og Religion« (s. 119), og han stiller sig dermed imod alt, hvad man siden har forstået ved »humanisme«. Den kristelige stat tjener et højere formål end staten selv, åbenbaringen er normerende også for stat og politik.

Kristendommens betydning ligger i det overpolitiske, det metapolitiske (s. 122):

Det Metapolitiske er Anskuelsen af Mennesket, af den menneskelige Natur og Menneskelivets Maal; og den sande Metapolitik er efter vor Opfatning selve den Christelige Verdens- og Livsanskuelse, som lader et heelt nyt Lys oprinde over Staten, idet denne nu bliver stillet i Forhold til et Rige, som ikke er af denne Verden, og derved maa erkjende sig selv i en blot *Mellemstilling*, bestemt til at tjene det høiere Rige.

Staten sættes altså på plads ved, at der findes noget, som er højere end den. Som modsætning hertil anfører han (s. 123):

I vore Dage ere der Politikere, til hvis Metapolitik det hører, at Mennesket kun er det intelligente Dyr, og at Maalet for Menneskets Liv kun er paa Jorden, og væsentligt maa sættes i Tilfredsstillelsen af de materielle Interesser. Hvilke Frugter det bringer Staten, naar Politikere med en saadan Metapolitik skulle raadslaae og afgive deres Stemme om Kirke- og Skolesager, eller om Love betræffende Ægteskabet, kan ikke være tvivlsomt.

I denne bemærkning ligger en klar kritik af radikalismen og måske ikke kun af den. Som opløsende for den kristelige stat peger han i samtiden især på »den falske, irreligiøse og uethiske Individualisme« (s. 126), for hvilken jagen efter timelige goder bliver livets eneste formål.

I den forbindelse går han da ind på den moderne jødedom (s. 129):

Thi i Christenheden var Jødernes Tilstand først en Fortrykthedens Tilstand, og de have, navnlig i Middelalderen lidt meget ondt og mangehaande Mishandlinger af de Christne, hvortil de dog ved deres Udsugelser selv havde givet megen Anledning. Sidenefter bleve de tolererede og fik borgerlige Rettigheder. Men efterat i Kraft af den franske Revolutions Principer og den paa disse baserede Liberalisme politiske Rettigheder tildeles Alle, uden hensyn til Religion; efterat saa mange Samfundsbaand ere blevne løste, og Individualismen har gennemtrængt alle Forhold, ere Jøderne komne til et Trin og indtraadte i et Stadium, hvor de kunne gaae aggressivt, angrebsvis tilværks imod Christenheden.

Og han udvikler det ved, at de moderne jøder ved hjælp af kapital, politik og presse arbejder på at trænge kristendommen ud af det offentlige liv, at reducere den til et blot privatanliggende. Herfra vender han sig mod fremtiden (s. 134):

Og de ere neppe ledede af et Feilsyn, der formene, at naar Forfærdelsernes Dag kommer, da Socialismen og Communismen for en kort Tid faae Magten, da vil det vise sig, hvorlidet den falske Emancipation har nyttet Jøderne; at naar den store Forfølgelse ud-bryder mod de Velhavende, ville Jøderne efter al Sandsynlighed blive de første Offre.

Og han opgiver ikke i sidste instans håbet om ved verdens ende at se jøderne omvendt til Kristus. Han konkluderer for nutidens vedkommende, at de nuværende stater kun med store indskrænkninger kan kaldes kristelige. De første af Martensens betragtninger er meget vanskelige at læse for os, der lever på den anden side af Anden Verdenskrig. På Martensens tid var dette noget, man kunne have en mening om, for eller imod, (som vi skal se, var Monrad imod), men i dag er dette ikke muligt. Det er også i dette afsnit afgørende, hvem der har magten; Martensen har set en stadig kampagne mod kristendommen og mod kirkens stilling i landets kultur, og han har reageret herimod, samtidig med at der i Danmark var det højst uheldige sammenfald, at den allerivrigste bekæmper af kristendommen i landet, Georg Brandes, netop var af jødisk familie. De senere betragtninger viser, at en omvendelse er mulig, og det viser igen, at i den sidste ende er det ikke et spørgsmål om race, men om tro. Som det senere viste sig, blev jøderne, om ikke de første, så i hvert fald ofre for kommunismen; og Martensens forudsigelse blev dermed delvis bekræftet.⁶⁶

Martensen beskriver det borgerlige samfund som en organisk forbindelse af individerne, med en arbejdets fordeling og forskellige stænder. Efter en kort omtale af de forskellige stænder og en omtale af slavernes sørgelige skæbne i Oldtiden, retter Martensen en kritik mod Adam Smiths *Nationernes Velstand* fra 1776 for at udelade det etiske af sin betragtning af nationaløkonomien og gøre hele sit tankesystem rent naturalistisk (s. 164f.):

Arbeidet selv opfattes kun som det naturnødvendige Middel til Rigdoms og Nydelsers Erhvervelse, uden tillige at opfattes som en Pligt, der fremgaar af Menneskets Bestemmelse, og hvori Mennesket skal finde Glæde og Tilfredsstillelse. Men derved mister Arbeidet sin Værdighed. Arbeideren betragtes ikke som Menneske, men kun som den upersonlige Arbeidskraft, betragtes kun som et Værktøj, der, naar det er forbrugt og opslidt, maa afløses af nye Værktøjer.

66. Martin Schwarz Lausten omtaler i sit imponerende 6-bindsværk om forholdet mellem kristne og jøder i Danmark Martensens ytringer alene ud fra dette tema; man får ikke indtryk af, hvor storslået et værk Martensens *Ethik* i øvrigt er (*Folkekirken og Jøderne*, København, 2007, s. 77-83). Påfaldende er det, at Schwarz Lausten slet ikke omtaler D.G. Monrads indvendinger mod Martensens betragtninger om jøderne: Det måtte være yderst relevant netop for hans tema, hvad en fremtrædende kirkemand, som også havde spillet en stor politisk rolle, havde at sige om dette spørgsmål; og ikke mindre fordi han dermed udtalte sig i modstrid med en anden fremtrædende kirkemand.

Her beskrives arbejdet som en pligt, der fremgår af menneskets bestemmelse og ikke alene som et resultat af Syndefaldet. Hele udtrykket understreger nødvendigheden af altid at holde sig for øje, at mennesket er menneske. Han taler om maskinens betydning for arbejdsdelingen med et eksempel fra Adam Smith selv, om fremstilling af knappenåle (s. 167): »Men hvor fortræffeligt dette nu end er, saa opstaaer her dog det moralske Spørgsmaal, om det er menneskeværdigt at ofre sin Tid, ja det meste af sit Liv, paa at gjøre Knappenaalshoveder?«

Han beskriver kapitalen som den produktive formue, fremhæver, at Luther var stærkt betænkelig ved dette fænomen (kapitalen som magthaver), og går frem til den liberale stat, som blander sig så lidt som muligt, s. 172: »Og der fremkommer nu en heelt ny Samfundsclasse, Millionairernes eller Pengeadelens, i hvilken den moderne Jødedom indtager en høj Stilling, og som lig en Midgardsorm udøver et knugende Tryk baade paa Folkene og Fyrsterne.« Børnearbejde beskriver han som »Hedenskab af den groveste Art« (s. 175). Han henviser i denne sammenhæng også til skrifter af Friedrich Engels og Karl Marx, uden at det ses, at han tager noget forbehold overfor, om deres beskrivelse var retorisk. Han peger dog på, at der i England er truffet foranstaltninger til at sikre arbejderen, og at dette netop viser, at staten er nødt til at gribe ind. Som modsætning nævner han nu forskellige utopier, Thomas More m.fl., også den hjemlige Sibbern, peger på, at de alle ligner hinanden, og at livet i dem må være i høj grad monotont, s. 185: »Det Complicerede, det Forviklede i Livsforholdene, der tiltager med den stigende Cultur, er her afløst af meget eenfoldige, eller dog kun af faa Elementer sammensatte Forhold«. Fra dette går han over til den revolutionære socialisme, hvorom han siger (s. 187), at »Livsanskuelsen, som bærer det Hele, er ikke, som i de ovenomtalte Romaner, det ethiske, men er væsentlig naturalistisk og eudaimonistisk. Den jordiske, sandselige Nydelse er det høieste Gode, er Menneskelivets Formaål, og det er heri, at Alle skulle blive deelagtige«. Eudaimonismen er den lære, at menneskenes velfærd og lykke er etikens hovedformål.

Over for dette vil Martensen anlægge et større perspektiv på menneskelivet. Dette er en kritik på selve grundlaget. Han medgiver retningen en relativ berettigelse ved de uretfærdigheder, som har eksisteret under liberalismen, men kritiserer socialismen for at undertrykke den menneskelige individualitet ved lighedsprincippet. Den og Adam Smith har det tilfælles, at de mener, at omstændighederne, baggrunden, afgør, hvordan mennesket udvikler sig; begge opfatter samfundet som »en Hob af Individer« (s. 189).

Heroverfor sætter han opfattelsen af samfundet »som en Organisme, som et Legeme med mange Lemmer«, og at forskelligheden her er en given sag. Ovenfor har vi set legemet som billede på ejendommen, her ser vi det som billede på samfundet; i denne tankegang har legemet tydeligvis som helhed betydning som billede. I sit opgør med den revolutionære socialisme, som han altså ser som udpræget et barn af Den franske Revolution, vender han tilbage til ejendomsretten med det samme billede (s. 190): »Uden privat Eiendom er en eiendommelig, personlig Leven utænkelig i denne jordiske Tilværelse. Ethvert Individ behøver et Indbegreb af verdslige Ting, hvilke han kan kalde sine, og som staae til hans Raadighed, og til hvilke han saa at sige forholder sig som til sit udvidede Legeme.« En eiendommelig personlig leven viser sig her som et ideal, men ikke som atomistisk individ; det afgørende er, at mennesket har noget at virke med, legemet og ejendommen. Familielivet bliver også ophævet i utopien, og der dannes en stat, som »ganske overseer Synden i den menneskelige Natur« (s. 193), og som derfor ikke kan bestå.

Men efter at Martensen har afvist både den ekstreme individualisme og den ekstreme socialisme, går han over til (s. 194) at tale om, hvad han kalder »Den ethiske, ved Christendommen bestemte Socialisme«. Dette udtryk må overraske, og det er da vigtigt så vidt muligt at lægge medbragte forestillinger om socialismen fra sig, og lægge mærke til Martensens beskrivelse: Det principielt rigtige må være at hævde både samfundets og den enkeltes ret. Hans etiske socialisme er konservativ, i og med at den ikke ønsker omvæltninger, men omdannelser, og vil bevare ejendomsret og arveret. Så er den individualistisk, også i en særlig betydning, idet det er samfundets pligt, »ikke at udelukke noget Individ fra sin Omsorg« (s. 195). Han anfører i denne sammenhæng adskillige Bibelsteder:

Christendommen stadfæster det gamle Ord, der blev talet til Mennesket, da han maatte forlade Paradiset: i dit Ansigts Sved skal du æde dit Brød. Man har ofte lagt Vægt paa den Forbandelse, som ved dette Ord er lagt paa det menneskelige Arbeide, at Arbeidet skal være forenet med Anstrengelse og ond Møie, hvad jo ogsaa viser sig ved ethvert menneskeligt Arbeide, selv ved det aandeligste. Men man bør heller ikke overse, at Ordet indeholder, at den, som arbeider, ogsaa skal have Brødet ...

Her beskrives arbejdet altså med udgangspunkt i Syndefaldet, og det er anden gang, Martensen tager udgangspunkt i dette Bibelsted.

Han taler om nødvendigheden af »en Forsørgelse for Alderdommen,

for arbejdsløse Tider, for Sygdomme«, ligesom om oplysning. En del kan ordnes ved privat velgørenhed, men fremfor alt må staten gribe ind og beskytte håndværkere og arbejdere. Han har i denne sammenhæng (s. 199) en formulering som viser, at det er et problem, hvis staten opleves som dominerende, men nogen egentlig løsning på dette problem kan han ikke sige at komme med. Lavene bliver forbilledet. Fra statshjælp går han tilbage til selvhjælp (s. 202): »Vi tænke her paa den Selvhjælp, som ethvert Menneske maa anvende, og som Ingen kan bringe i hans Sted: den Selvopdragelse, ved hvilken Enhver skal overvinde sine slette Tilbøjeligheder, og udarbejde sig selv til en sædelig Personlighed.« Her findes tanken om menneskets vækst igennem den jordiske tilværelse. Arbejderne må tilbydes et højere moralprincip end Stuart Mills, som er lykkens. Både åndelig vejledning og reel bistand er her nødvendig, og i denne forbindelse nævner Martensen Indre Mission.

Et andet eksempel på, hvor bredt Martensen opfatter etikkens felt, er hans udførlige kapitel om det konstitutionelle monarki s. 223-249. Han går her ud fra en blanding af historiske og principielle betragtninger. Af de sidste kan nævnes:

I Almindelighed vil der kunne siges, at den Statsforfatning meest vil nærme sig til Statens Idee, og derfor ogsaa meest vil stemme med Christendommens Aand, der paa det Fuldkomneste fremstiller Foreningen af Autoritet og Frihed; hvor der er en stærk og kraftig Regeringsmyndighed, under hvilken Alle bøje sig i Lydighed, medens Friheden har det størst mulige Raaderum, og de frie Borgere selv medvirke til at realisere Regjeringsformaalet som deres eget Formaal.

Idealet er her en balance mellem autoritet og frihed, mellem kristendom og stat. Under absolutismen kan ikke alle momenter i statslivet komme til organisk udfoldelse. På den anden side advarer han mod mistænksomhed mellem folk og regering, at man i folkerepræsentationen kun ser en garanti mod overgreb fra regeringen. »Det Normale er, at det constitutionelle Liv frembyder Skuet af en Organisme, hvor Kongen er det centrale Led, hvor alle Organer og Functioner samvirke til det Heles Sundhed, hvor de fremkommende Differenser kun ere forbigaaende og opløses i Eenhed og Samstemning.« Vi møder her, som hos de samtidige konservative Carl Goos og Henrik Scharling, kongens centrale betydning for staten. Martensen beskriver forskellen mellem det monarkiske og det parlamentariske princip, hvor han me-

ner, at det første af hensyn til helheden bør have en vis vægt. Selv det mest indskrænkede kongedømme er dog for ham forskelligt fra republikken: »Det bevarer Sammenhængen i Folkets historiske Traditioner, og kaster de historiske Erindrings Glands over Forfatningen, selv om denne Glands kun er et Efterskin af en Fortid, der er forsvunden.« Dette er blevet situationen i Danmark, som den siden har udviklet sig. Også på repræsentationens sammensætning prøver han at anlægge et etisk synspunkt; det bliver da til, at stænderne bør repræsenteres:

En Folkerepræsentation, der i Sandhed skal svare til dette Navn, maa fremstille Blomsten, saa at sige den ædleste Extract af Nationens Intelligens og Sædelighed, og det saa *alsidigt* som muligt, idet de forskjellige Formaal og Interesser i Samfundslivet her maae være repræsenterede paa den værdigste Maade.

Det afgørende er her et ønske om at tale ud fra helhedens, d.v.s. landets synspunkt, modsat det specifikt individualistiske. Der er her tale om en tanke, som dels peger tilbage til en tidligere tids tankegang dels peger frem mod konservative tanker i Mellemkrigstiden om et korporativt organ. Den almindelige stemmeret ser han derimod som et resultat af en tankegang, der anser menneskene for atomistiske individer. At være statsborger i ren almindelighed anser han for at være en fiktion, som ikke findes i virkeligheden; et menneske er kun menneske og kun statsborger ud fra sin særlige livskreds og sit særlige kald. I denne forbindelse skelner han mellem menneskerettigheder og politiske rettigheder:

Menneskerettigheder ere de *medfødte* Rettigheder, der ere givne med Menneskets Værdighed som et Væsen, der er skabt i Guds Billede...Men Menneskesamfundet, af hvilket den Enkelte med sine Rettigheder er et Led, eksisterer ikke i ubestemt Almindelighed, men organiseres gennem et System af Forskjelligheder, de forskjellige Livskredse, i hvilke de forskjellige Individer udvikle sig, Enhver efter sin Stilling og sine særegne Kaar.

Disse udtalelser rummer en sammenhængstankegang, billedet af organismen er direkte brugt; pointen er, at det enkelte menneske ses i sin sammenhæng. Heller ikke en beskatningsformue som betingelse for valgret er for ham tilfredsstillende. Men ud fra et system af stænderiske forskelligheder bliver monarken *det afsluttende Enhedspunct*. Her genoptager han så sin kritik af liberalismen, at den kun har et negativt

frihedsprincip, men intet kan danne. Han forudser kampe om samfundets kommende skikkelse, og heri må man sige, at han har fået ret.

Men alt hvad Martensen har bygget op i sit store værk, er dog som det øvrige jordiske kun en midlertidig foranstaltning, og han slutter med betragtninger om Dommen og den nye Himmel og den nye Jord.

Martensens store værk er enestående i dansk sammenhæng; det fremtræder som en kristelig-konservativ kultursyntese af høj rang. Det var et værk, som alle i samtidens Danmark måtte forholde sig til, og det blev internationalt kendt, oversat til flere sprog, herunder russisk. Dette betyder ikke, at man ikke kunne rette indvendinger imod det, også ud fra konservative synspunkter, som vi nu skal se. Den del af værket, som omhandler arbejderspørgsmålet, havde Martensen tidligere udgivet under titlen *Socialisme og Kristendom*, og den blev anmeldt i tidsskriftet *Nær og Fjern* 1874, nr. 126 s. 9. Anmelderen, som er anonym, har forskellige indvendinger, således at økonomerne ikke hævder, at byttesamfundet er lig med det virkelige samfund, og at efter at have fastsat lovene ikke nægter etikken at øve indflydelse på forholdene, men:

Det, som ved denne Piece er af saa væsentlig Interesse, er: at Biskop Martensen, vor Gejstligheds Øverste, har lagt et varmt og sympathetisk Ord ind for fjerde Stand, samtidig med at han har rettet et stærkt Angreb imod Bourgeoisiet og dets Økonomi, baade den theoretiske og den praktiske – thi uden at Bourgeoisiet angribes direkte blot i saa meget som en eneste Linie, er det dog mod dettes Tryghed og Indifferentisme at hele Piecens Tankegang er rettet – quod felix faustumque sit!

Når Martensen lod dette afsnit udkomme særskilt, før resten af *Den sociale Ethik*, må det være et signal om, hvor stor betydning han til lagde spørgsmålet, og anmelderen ønsker ham her, at hans bestræbelse må blive til lykke og held, at bourgeoisiet må vågne op til dåd.

Monrads kritik

Monrad begynder med at sige, at han glæder sig til at læse Martensens værk, dels fordi han ved, at der venter ham en nydelse.

Dernæst fra den Følelse, at jeg har Lod i Forfatterskabet. Naar en Hær vinder et Slag, saa siger den, der slet ikke har været med i Slaget: 'Vi have vundet et Slag', og han føler ogsaa sit Hoved smykket af Seirens Krands. Saaledes gaaer det ogsaa med et betydeligt literairt Arbejde. Det er udgaaet fra *vort* Folk, fra *vor* Kirke,

og derfor føle vi ogsaa vort Hoved smykket med Ærens Krands. Naar man løftes fra sit eget lille Jeg op i Samfundslivet, saa faar man mange Glæder, ja, men man faar ogsaa mange Sorger.

Dette er mere end en *captatio benevolentiae*, mere end en indledende lovprisning; det er en principiel tilkendegivelse. Her siger Monrad, den overbeviste liberalist, at mennesket som selvstændig personlighed indgår i mindre og større sammenhænge. En tydeligere tilslutning til Martensens udtalelser om enkeltmenneskets forhold til dets kulturelle sammenhæng kunne man ikke tænke sig. Monrad anfører til gengæld det problematiske i, at man i en kristelig etik går ind på politiske spørgsmål (s. 5): »Det maa altsaa fastholdes ved Læsningen af Ethiken, at vi der have to forskellige Ting blandede sammen: den egentlige Ethik og Biskop Martensens Portrait«; ideen er, at Martensen portrætterer sig selv gennem sine meninger.

Monrad går så over til uenighederne. Selv her bevarer han et elskværdigt, ligefrem muntert tonefald (s. 59): »Det er en Fornøjelse af faa Utak, naar det skeer paa en saa begavet, kunstnerisk Maade, med en saadan fuldendt Formskjønhed.« Grundlæggende mener Monrad, at Martensen udbreder etikens område alt for meget, og han henviser til Kristi ord: »Mit Rige er ikke af denne Verden«. Staten skal ikke spille kirke, og kirken skal passe på ikke at falde i søvn. Han gengiver udførligt Martensens standpunkt, herunder at liberalismen har skaffet tredje stand al politisk indflydelse og skriver s. 69: »Forfatteren giver Navnet Liberalisme til den brede og dybe Reformstrøm, der begyndte saa godt som i alle europæiske Lande længe før den franske Revolution.« Monrad hævder denne reformstrøm mod den radikale socialisme, som er »et Kjødets og Misundelsens Evangelium«. Han argumenterer for, at liberalismen har arbejdet for hele samfundet og ikke kun for en enkelt stand: »Ogsaa Arbejdsklassen bor bedre, klæder sig bedre, faar bedre Fødemidler end for hundrede Aar siden... Er Høkerloven ikke givet til Fordel for den fattige Landbefolkning?« Ud fra disse og andre eksempler beskriver Monrad liberalismen som »en Aandsretning, der elsker Samfundet, Samfundets Udvikling i alle Henseender og alle Stænder i Samfundet...« Trykke- forsamlings- og religionsfrihed gavner ikke alene de enkelte, men efter hans mening ogsaa staten og kirken: »Hvor der ei er Religionsfrihed, slumrer Kirken let ind, stolende paa den borgerlige Lovs Straffemidler« (s. 74). Monrad erkender, at den store reformstrøm har undergået forandringer og undertiden har begået misgreb: »Det er nu saa engang vore Kaar, at Skrøbelighed er sammenvokset med vor Natur.«

Han udtaler stor respekt for »Restaurationens ædle, begavede, ledende Mænd«, især Ludvig den Attende, de tænkte på hele samfundet i den måde, de indrettede valgsystemet på (s. 77ff.). Denne smukke omtale af Den franske Restauration af en liberal er måske det mest overraskende og dermed på sin vis det mest interessante ved hele Monrads indlæg. Her viser sig en historieopfattelse, som ser Restaurationens korrektiv som grundlæggende positivt; fjernere fra en glorificering af Den franske Revolution kan man næppe være. »Det legitime Kongedømme sprængtes ved egen Brøde, og de, der elske Frankrig, kunne ei andet end dybt beklage dets Fald«, skriver Monrad, der her sigter til begivenhederne i 1830. Derefter fortæller han, hvordan liberalismen senere af praktiske grunde gik ind for den almindelige valgret (dette naturligvis forstået efter tidens begreber); dette udbygger hans billede af reformstrømmen som praktisk arbejdende ud fra de givne forhold. Overfor Martensens ønske om en stænderforsamling, sætter Monrad i øvrigt den almindelige valgret og den enkeltes politiske mening; for ham er statslivet og det borgerlige samfundsliv to forskellige sfærer (s. 91). Om adelen siger han (s. 101): »Jeg tror, at man er berettiget til at vente at finde netop hos Lehnsbesidderne den fine konservative Takt, der forstaar i rette Tid at gjøre Modstand og give efter...« Ordet »konservativ« bruges her på en måde, som handler om at kende tiden.

Et Bibelcitater kommer ind i Monrads argumentation på en umiddelbart ret mærkelig måde, idet han erklærer sig uenig med Martensen i dennes afstandtagen fra klasselotteri og siger (s. 15): »Kommer saa Ønskets Opfyldelse, behøver man saa at bringe den hedenske Gudinde Lykken Takoffer? Skulde det virkelig være formasteligt, om man sagde med Psalmisten: Gud gav sin Ven det i Søvn?« Udtrykket stammer fra Psalm 127,2: »Det er forgjeves, at I staae aarle op, sidde længe, æde Brød med Bekymring; thi Sligt giver han sin Ven i Søvn.« Her er holdningen, at arbejdet er ikke alt, men alt er Guds gave.

Hvad særligt arbejderspørgsmålet angår, glæder Monrad sig over Martensens varme medfølelse med den lidende menneskeslægt, men synes han er uretfærdig overfor liberalismen og opfatter de økonomiske love dårligt. Når Martensen taler om det åndløse i at bruge sit liv på at lave knappenålshoveder, skriver Monrad (s. 105ff.):

Men udføres Arbeidet paa en menneskeværdig Maade, saa er der nogle lyse Magter, der træde til og beaande det Aandløse. Den første lyse Magt, der træder til og beaander Arbeidet, er Trofastheden. Den sætter eller kan sætte Menneskeværdighedens Stempel paa alt Arbeide, ogsaa paa at gjøre Knappenålshoveder; det er den,

der gjør Arbeidet takkeligt i Guds Øine. At styre Land og Rige, at prædike Guds Ord, er høie, hellige Gjerninger; at vaske Bleer, vogte Gjæs, muge er ringe, aandløse Gjerninger. Saa er det. Men læg Mærke til, at det er Trofastheden, der træder til og helliger, saavel den høie, hellige som den ringe, aandløse Gjerning... Den anden lyse Magt, der træder til alt Arbeide, ogsaa til det at gjøre Knappenaalshoveder, er Velsignelsen, Guds Velsignelse. Det lyder saa haardt og strengt disse Straffens Ord: 'I dit Ansigts Sved skal du æde dit Brød'; men i Ordene er der skjult en Velsignelse, en Velsignelse af Arbeidet. Ved den er Arbeidet blevet en Livets Kilde til at tilfredsstille de legemlige Fornødenheder; ved det føder og klæder man sig selv, grunder et Hjem, underholder Kone og Børn. Endelig er der en tredje lys Magt, der træder til og beaander det aandløse Arbeide; jeg veed ikke ret, hvad Navn, jeg skal give den; lader os kalde den Samfundsfølelse. Det adler og letter Arbeiderens Sind, at han kommer i Hu, at han vel arbejder for sig og Sine, men at han dog tillige gjør Noget, der er nyttigt og gavnligt for hele Samfundet.

Dette er de tre lyse magter, trofastheden, Guds velsignelse og samfundsfølelsen, som for Monrad helliger arbejdet, det er en opfattelse, som ser ud over det rent økonomiske og materielle og søger en åndelig begrundelse for det daglige slid. Trofastheden træder her frem som universalpligt, og dette er måske et romantisk træk, men det må også siges, at det virker påfaldende i dag, da omstillingsparathed er blevet det eneste afgørende, og fordi medierne fremstiller trofastheden som en anti-værdi. Både i moderniteten og i postmodernismen er trofastheden blevet trængt til side, og dekonstruktionen kan egentlig siges at være trofasthedsnegerende. Men en teologisk betragtning i dag ville snarest tale om en generel kulturbefaling, om Guds kald til menneskene om at tage verden i besiddelse, at arbejdet har været til før Syndefaldet, hvor Monrad ser ud til at begynde med Syndefaldet, ligesom Martensen, 1. Mosebog, 3,19. Spørgsmålet er, hvornår Gud stadfæster arbejdet; det har nemlig stor betydning for vurderingen af arbejdet som en del af livet.⁶⁷ Det kan siges at være et verdsligt træk, at Monrad ikke nævner

67. En nyere teologisk behandling er Flemming Kofod-Svendsen: *Mellem foragt og Guddommeliggørelse. Arbejde i kristent perspektiv*, København, 1998, hvor det understreges s. 13-18, at arbejdet fandtes før syndefaldet og dermed er en del af Guds mening med mennesket.

Guds velsignelse først. I forhold til det sidste punkt, samfundsfølelsen, virker Monrad mere usikker, og det fremtræder da også anderledes, mere verdsligt, Gud er ikke nævnt i modsætning til de to første. Påfaldende er det at se en forfatter fra 1878 bruge eksemplet at vaske bleer; jeg troede, at det hørte den senere del af det tyvende århundrede til. Men Monrad bruger det.

Han vender senere tilbage til emnet menneskeværdigheden og siger om sine modstandere (s. 146): »Man føler en dyb Medlidenhed med Proletariatet, men med denne Medlidenhed blander sig Foragt for den Tilstand, hvori det nu befinder sig. Dette er ikke Kristendommens Opfattelse; den ser et Aandens Værksted selv i den dybeste Elendighed, selv i det aandløseste Arbejde.« Monrad mener med proletariatet snarest de laveste stænder uden videre skelnen. Hertil anfører han to udsagn af Kristus, om den fattige Lazarus og om den yderste dag. Monrad siger fra overfor Martensens betegnelse af millionærerne som midgårdsorme (s. 116):

Langtfra at kaste skelende, misundelige Blik til de store Formuer glæder jeg mig over, at der er Nogle, der have saa meget. Ja, hvis jeg havde Verdensstyret, saa skulde Millionerne snart blive delte mellem de mange trængende. Ja, men jeg har ikke Verdensstyret, og det er vist godt for Verden, at jeg ikke har det, og da jeg ikke har Verdensstyret, saa søger jeg at finde det Gode i den bestaaende Verdensorden, i alle Livsstillinger, hos Knappenaalshovedmagerne og hos Millionærerne.

I det sidste udtryk markerer han et klart konservativt standpunkt. Spørgsmålet er, hvordan man nærmere skal bestemme det. Den bestående verdensorden er det, der findes. At søge må være noget aktivt, i retning af at få det bedst mulige ud af det. Det Gode er det, som skal findes, som man skal stræbe efter. Udtrykket går, så vidt jeg kan se, både på synet og på handling, at man ikke kun ser på det negative i forholdene, som de er, og en praktisk opfattelse på den eksisterende virkeligheds grundlag, at man kan gøre noget også ud fra det eksisterende. I udtrykket om den bestående verdensorden har vi det hele repræsenteret, mens vi i udtrykket om alle livsstillinger kommer den enkelte nærmere. Han peger på, at det er godt, at nogle har penge, at et land, en by har brug for kapitaler.

Monrad mener heller ikke som Martensen, at jøderne har fået en dominerende indflydelse ved kapitalens hjælp (s. 65):

Jeg har arbejdet sammen med en Jøde paa Rigsdagen. Han stod ikke tilbage for Nogen af os i Kjærlighed til Fædrelandet, havde et sjældent klart Blik i finansielle Spørgsmaal, og gavnede ikke lidt. Hvis en Mand udmærkede sig ved finansielt Talent, havde vidt omfattende finansielle Kundskaber, var en brav og redelig Mand og almindelig anerkjendt som den, der bedst kunde styre Landets Finantser, saa skjønner jeg ikke, at Landet burde berøve sig selv den Fordeel, som det vilde have af at tage ham til Finantsminister, selv om han var en Jøde, og for mig er det ufatteligt, at Kristendommen derved skulde være udsat for nogen Fare!

Monrad lægger her sin opfattelse frem som et personligt vidnesbyrd, og han illustrerer det med en person, ganske vist ikke navngiven; for Monrad er det nationale hensyn, at landet har gavn af en dygtig mand, uanset religion, et betydningsfuldt argument. Det er værd at bemærke, at hans argument i denne sag ikke går på en individualistisk-universalistisk rettighedstænkning, men på hvad der vil være godt for den umiddelbare helhed = nationen.

Monrad siger endvidere, at der allerede nu i arbejderstanden findes et godt familieliv (s. 118f.):

Det er en Sandhed, at jeg i Arbejderstanden er truffet paa Familier, i hvilke der har hersket ægte Guds frygt, trofast Kjærlighed mellem Mand og Hustru, Forældre og Børn. Ja, det er maaske vanskeligt at finde hos de andre Stænder en saadan Inderlighed og Dybde i Familielivet som den, der stundom kan findes i en Indsidderstue... Det hører med til mit Livs kjæreste Erindringer at mindes de straalende Øine, hvormed en saadan Moder tog A B C'en ned fra Hylden og viste mig, at hendes femaars Søn kjendte Bogstaver, ja kunde stove. Hvor var hun glad! Jo, Gud være lovet, Kristus kan bo med sin Naades rige Fylde, med sin Glæde og Fred i den fattigste Hytte. Det kan synes underligt i vore Øine, men saa er det. Kristus raabte: 'Kommer hid til mig Alle, som arbeide og ere besværede! og jeg vil give Eder hvile.' Saa raaber han endnu den Dag i Dag, han raaber det til alle Mennesker, ogsaa til den fattigste Arbejder. Hvis man tager hans Aag paa sig, finder man Hvile for sin Sjæl.

Monrad lægger ogsaa dette frem som et personligt vidnesbyrd. Her vil nogle sige, at han bliver idylliserende, men det er ogsaa et problem, hvis man aldrig kan fortælle om positive oplevelser. Han peger på, at der

også findes nød i middelstanden, og konkluderer (s. 120): »Staten skal sørge for Almenvellet. Dette er en af Alle anerkjendt Sandhed. Der er ikke noget særlig Fortjenstligt ved at opstille dette Formaål; derved bliver man i Sandhed ikke Profet for en ny Samfundsorden.« Begge ønsker et forbud mod arbejde om søndagen; derimod mener Monrad i modsætning til Martensen ikke, at staten skal fastsætte rentefoden og arbejdslønnen.

Hvad angår Martensens kritik af Adam Smith kommer Monrad med nogle betragtninger, som er væsentlige for hans opfattelse af mennesket (s. 108f.):

Det er jo fuldkommen rigtigt, at Menneskene ingenlunde altid ved at følge deres Egoisme fremme Almenvellet. Synden kan indvirke forstyrrende paa den af Gud givne oekonomiske Naturlov. Gud har givet Love ei alene for den legemlige Natur, men ogsaa for den oekonomiske Verden. Disse Love søger Videnskaben at udgranske. Men deraf følger paa ingen Maade, at Mennesket ubetinget skal følge Naturens eller Oekonomiens Love; thi som Rettesnor for de menneskelige Handlinger har Gud givet de ti Bud, Moralen, Ethiken. Ligesom Mennesket kan synde ved ikke at følge de saaledes givne Love, men de ved Naturlovene fremkaldte Drifter, saaledes kan han ogsaa synde ved blindt at følge de oekonomiske Love. Ethiken har intet at gjøre med Naturvidenskaben eller Nationaloekonomien, hver Videnskab har sin egen Sfære.

Det er denne sidste konklusion, som Martensen vil være uenig i, han mener, at staten må gribe ind, og at etikken må øve indflydelse på den økonomiske videnskab; derimod ville han sikkert være enig i de første betragtninger. Monrad vil på sin side sige, at etikken har meget at gøre, selv om man ikke griber ind mod de økonomiske love, man kan ved privat initiativ udrette meget.

Denne diskussion må efterlade nogle spørgsmål. Skal man som kristen komme med konkrete anbefalinger f.eks. politiske, eller skal man undlade det? Er der spænding mellem det første og det sidste hos Monrad, den brede reformstrøm og det, han er indstillet på at gøre i nutiden? Uenigheden mellem dem er i nogen grad politisk, men er også et spørgsmål om etikkens udstrækning. Monrads etos bygger i høj grad på, at han er politikerens med praktisk erfaring; det er som sådan, han gør sine indvendinger. Desuden forsvare han sin ungdoms meninger og indsats, og han lægger egentlig ikke skjul på, med alle positive og respektfulde udsagn, at han betragter Martensen som reaktionær.

Der er skrifter, som har en værdi, endda en stor værdi, selvom eftertiden har glemt dem; til dem vil jeg regne disse to. Taget under et er Martensens *Ethik* og Monrads svar et hovedværk i dansk konservatisme, og det fortæller meget om denne retnings bredde og lødighed, at den på dette tidspunkt, da dens positioner på alle punkter var under angreb, var i stand til at levere en debat på et så højt plan. Begge er store prosaister, de skriver fremragende. Martensen er på en måde sværere at skrive om end Monrad, fordi han skriver en syntese, et omfattende værk, hvorimod Monrad hovedsagelig holder sig til de punkter, hvor der er uenighed imellem dem. Fælles for dem, men mest direkte fremført hos Martensen, må være, at de anser ejendom og familie for grundlæggende; ikke omvæltninger, men omdannelser, kristendommen som grundlag. Forskellen ligger i væsentlig grad i Monrads større vægt på de økonomiske love. Pastor Sonnes ovennævnte bestræbelser nævnes ikke af hverken Martensen eller Monrad, og man skulle ellers tro, at de med deres praktiske og ikke-revolutionære præg ville have tiltalt dem. Det kan tænkes, at den store interesse for Max Weber på sin side har skygget for Martensen og Monrad. Historikeren Thyge Svenstrup har taget Martensens synspunkter på det sociale spørgsmål op og går også kort ind på Monrads svar; Svenstrup skriver: »Biskop Martensen står, skønt overset, som en af den danske og dermed den nordiske velfærdsstats fædre.« Synspunktet er interessant, og Svenstrup gør også opmærksom på, at den materielle tryghed ikke var endemålet for Martensen.⁶⁸ Men dermed må det også påpeges, at velfærdsstaten kom til at hvile på et helt andet grundlag, end hvad Martensen havde kunnet ønske, nemlig et rent verdsligt. Martensen ønskede at arbejde med problemerne på et kristent grundlag.

Senere betragtninger

Pseudonymet Petræus udgav samme år, 1878⁶⁹, en kommentar i brevform til de to skrifter, dog især til Martensens, som han klart sympatiserer med. I et lille forord siges, at 9 af brevene har været trykt i Berlingske Tidende, og en konservativ sammenhæng er hermed allerede antydnet. Forfatteren udtrykker betænkelighed ved, at mange vil nøjes med den specielle del og ikke gøre sig bekendt med de til

68. Thyge Svenstrup: »Den etiske socialisme. Biskop Martensens samfundssyn i 1870'erne«, *Den nordiske protestantisme og Velfærdsstaten*, red. Tim Knudsen, Aarhus, 2000, s. 98-123, citatet på s. 121.

69. *En og tyve Breve om Biskop Martensens kristelige Ethik samt om Dr. Wolffs og Biskop Monrads »Gjenmæler« imod samme fra Petræus*, København, 1878.

grund liggende principper i den almindelige del. Han nævner her (s. 3) spørgsmålet om samfundet og den enkelte og om falsk socialisme og individualisme og denne sidste, den falske individualisme, kalder han »vor Tids radikale Onde«. Han nævner Kierkegaard på det religiøse område, Grundtvig på kirkens og skolens og Tscherning på det politiske og sociale område som dem, der har talt den ensidige individualismes sag; han nævner udtrykkelig ikke blot venstremænd, men også de nationalliberale. Bibelen er ikke for ham en lovbog, som man kan slå op i i alle tilfælde, og han ser et ideal i harmoni mellem humanitet og kristendom. Martensens værk roser han for det ophøjede præg, han giver hverdagslivets forhold (s. 20). Ligbrænding ser han som udtryk for, at man ser døden som ren naturproces (s. 13); han drøfter også, om vivisektioner er tilstedelige (s. 45). Petræus undrer sig 24.8. over, at der ikke er fremkommet nogen anmeldelse i *Fædrelandet* eller *Dagbladet*.

Vedrørende politikken knytter han (s. 49f.) forbindelsen mellem de to dele af Martensens *Ethik* og slutter, at Martensen »anser den Statsforfatning for den bedste, som paa det Fuldkomneste fremstiller Foreningen af Autoritet og Frihed, af Konservatisme og Fremskridt, og derigjennem lader baade Samfundet og Individet komme til sin Ret...« I tilslutning til Martensen søger han et etisk princip for folkerepræsentationen (s. 52): »Uden Stænder og Korporationer, disse Mellemorganismer, er Folket kun en forskjelsløs Masse, der ikke lader sig bringe ind under noget ethisk Princip. I Stænderne derimod fremtræde de forskellige menneskelige Kaldsvirksomheder, der give Individerne deres sædelige Betydning i Samfundet.« Nøgleordene er her mellemorganismer og sædelige. Han udtrykker ubehag ved Monrads genmæle (s. 99ff.), at »Monrads Kristendom er ensidig Individualisme.« Indvendingerne forekommer ham for letkøbte, og det er et problem, at Monrad ikke har taget hele Martensens værk i sammenhæng op til behandling, ikke skrevet en gennemgående kritik af bogen, men alene forholdt sig til enkelte punkter, som han er uenig i. Monrads passage med de tre lyse magter kalder han en idyl og synes, at Monrad slutter fra, hvad der kan være, til hvad der er, anfører som modsætning (s. 109) »de aandelige Vilkaar, hvorunder det store Flertal af Fabriksarbejderne udføre deres Gjerning, naar man veed, hvor lidt Oplysning de fleste af dem have faaet baade om de jordiske og de himmelske Ting, veed, hvorledes de sædvanlig opvoxer i slette og fordærvelige Omgivelser«. Petræus udtaler, at han især siden 1864 har haft ringe begreber om Monrads kapacitet som praktisk statsmand og henviser i stedet med bestemthed til arbejderkommissionen (som var nedsat af ministeriet Estrup). Han

hævder i tilslutning til Martensen, at liberalismen kun har sin styrke i oppositionen, at den radikale socialisme er »dens ligefremme Følge, dens konsekvente Gjennemførelse«. Han hævder ligeledes, at Martensen på ingen måde gør liberalismen lig den brede og dybe reformstrøm. Han afviser, hvad Monrad skriver om de goder, liberalismen har bragt og hævder i stedet (s. 119): »Retten, som det i Guds Billede skabte Menneske har, til at føre en menneskeværdig Tilværelse ved at have et nødtørftigt Maal af dagligt Brød og saa megen Kundskab og Dannelse, som er nødvendig for at kunne være en god Kristen og Borger.« Som brevene foreligger her, i bogform, går der en lige linie fra den overordnede afstandtagen til individualismen i dens begyndelse til den anderledes håndgribelige og håndfaste behandling af Monrad i dens slutning.

Den juridiske professor Carl Goos holdt 14.11.1878 en stor tale ved universitetets Reformationsfest om »Den moderne Stat«; den blev trykt i *Dagbladet* dagen efter. Da han talte, havde han dermed mulighed for at kende både Martensens og Monrads indlæg. Han indleder med at sige, at emnet ikke er uden forbindelse med festen, skønt Reformationen efter sit egentlige væsen tilhører »det indre Aandsliv, som er en Personlighedssag«. Men den hører med til »det Retsgrundlag, hvorpaa Nutidsstaten hviler. En Totalopfattelse« af hele statslivet fremkom først i sidste halvdel af det 18. århundrede med U.S.A.'s forfatning 1787 og senere tillæg, og den franske nationalforsamlings erklæring 26.8.1789 om menneskets og borgerens rettigheder. Her skelner han og siger, at den amerikanske i langt højere grad svarede til en given historisk udvikling. Den franske republiks senere handlinger dannede en skærende kontrast til forfatningens løfter: »Frihed, Retfærdighed, Sikkerhed vare Fraser under Terrorismen«. Det er her værd at lægge mærke til Goos' sammenstilling af, ikke frihed og lighed, men frihed, retfærdighed og sikkerhed. Dette ordvalg udtrykker en præcis konservativ opfattelse, uanset at beskrivelsen i og for sig tager udgangspunkt i Den franske Revolution. Goos går hurtigt videre i forløbet og kommer med et nyt bemærkelsesværdigt udtryk:

Men med Napoleons Fald rykkede en anden Side af Virkeligheden frem til Kamp mod de nye Grundsætninger. Man havde med et Spring sat sig ud over Hensynet til Fortiden. Nu mødte denne med sine uopgjorte Krav. Først efter mange Brydninger skulde den Assimilation fuldbyrdes, som ikke kunde undværes, hvis den moderne Stat skulde være grundfæstet.

Først er her brugen af ordet »virkeligheden« vigtigt; den historiske tradition er en del af virkeligheden, fortiden er noget, der kan stille krav. Dernæst ligger vægten på »assimilation«, ikke på automatisk gennemførelse af et abstrakt princip.

Herefter giver Goos, ligesom Monrad, en helt igennem positiv opfattelse af Ludvig 18's forfatning, altså Den franske Restaurations arbejde. Senere omtaler han også i positive vendinger den belgiske forfatning af 1831. Han siger, at det bedste udtryk for det »Almene og Faste« i den moderne stat er, at den er en »Retsstat«. Han siger da, at privatejendommen og individualismen ligger til grund, men staterne har ikke forstået individualismen absolut, korrektivet er hensynet til erhvervssamfundet som hele:

Den Individualisme, som den moderne Stat hævder, er kun dens Princip med denne Begrænsning, og den er derfor et Grundlag, der kan yde det sociale Hensyn Ret uden at tilintetgøre Friheden. Og dette maa ogsaa være Opgaven, thi det kræver dette retslige Forholds Væsen. Den moderne Stat befinder sig ikke herved paa et uholdbart Kompromisstandpunkt mellem to uforligelige Retninger; den fastholder tvertimod det i Forholdets Natur Grundede lige over for Ensidedighederne.

Det er svært at se, at Goos kunne sige dette samme år, som Martensens sociale Ethik udkom uden at tænke på dennes beskrivelse af den liberale stats forhold til de sociale opgaver, ligesom det er svært at se, at hans tilhørere kunne høre denne bemærkning uden at lægge en indsigelse mod Martensen i hans ord, endda ved Reformationsfesten. Goos lægger afstand til den franske tanke om den sociale kontrakt. Han slutter med at tale om fædrelandet og udtrykke håb om en genforening med Sønderjylland.

Historikeren Alexander Thorsø fremhæver i sine *Erindringer* Martensens indlæg (*Om Tro og Viden*, 1867) overfor Rasmus Nielsens og nævner den »Simpelhed og Klarhed«, hvormed Martensen fremsætter sine synspunkter. Han vender flere gange tilbage til hans betydning, herunder den anerkendelse han fik i udlandet og refererer temmelig udførligt synspunkterne i *Den sociale Ethik*. For ham, der skriver lige efter Den russiske Revolution, har Martensen set klart i meget, som siden er blevet tydeligt:

I Martensen mødes vi med en Personlighed, der følte varmt og stærkt for den store Arbejderklasse, for den Del af Folket, hvorfra Martensen selv var fremgaaet, medens man iagttager en antipatisk Holdning overfor den 'moderne Liberalisme' med dennes politiske og økonomiske Principper, med dens atomiske Opløsning af Samfundet, i hvilket gennem den ubundne Konkurrence Kapitalen eller det rige Bourgeoisi havde Magten. Al Jagen efter Vellevned og Nydelse var for Martensen en Forargelse, ikke blot fordi den vidner om en Tilsidesættelse af Aandens Interesser, om hvilke Martensen værnede med aristokratisk Fornemhed, men navnlig, fordi den er et Kriterium paa, at Bourgeoisi- og Kapitalherredømmet i sidste Instans hviler paa en Materialisme, der i Religionen kun har et Akcessorium til Tidsfordriv blandt Livets mange andre Former for dette.

Thorsøe refererer her Martensens synspunkter på en måde, så man må tro, de også i høj grad udtaler hans egne. I så fald er pointen konservatismens afstandtagen fra materialismen, også i en atomistisk individualismes form.⁷⁰

Teologen Henry Ussing (1855-1943), aktiv i kirkesagen, udsendte i 1889 det lille skrift *Socialisme og Kristendom*, hvor han understreger, at der ikke nødvendigvis behøver at være fjendskab imellem disse strømninger. Han skelner klart mellem kristendom og kirke, og siger, at kirken også har et ansvar for forholdene i denne verden: »Og det er sikkert, at det Had, der tidt fra Socialismens Side næres mod Kristendommen, for en meget stor Del er fremkaldt ikke af Kristendommen selv, men af det uomvendte Verdenssind, der har mødt den i kristelig Dragt.« Fra dette syn på den ene side vender han sig til den anden: »Jeg tror, at det for saare mange Præsters Vedkommende ikke er Mangel paa Hjærte for de smaa eller Syn for deres Nød, der holder dem tilbage, men en vis Frygt for at give det uberettigede Oprør og den onde Misundelse hos de lavere Klasser Næring ved at tale om Saadanne Ting.«

Han fremdrager de Bibelsteder, der taler om omsorg for de fattige. Hans syn på socialismen ligner på mange måder Martensens, idet han peger på nødvendigheden af etiske synspunkter på det sociale spørgsmål og hævder, at individualismen har spillet fallit. Hvad han bestemt tager afstand fra, er socialismen som livsanskuelse; dette kan ingen kristen slutte forlig med. »Religionen er en Privatsag« betyder, at al religion skal afskaffes. Socialismen støtter sig til den materialistiske filosofi (altså også positivismen): »Verdensudviklingen er en stor Maskine,

70. Alexander Thorsøe: *Erindringer*, København, 1929, s. 81f., 93, 145-150, citeret på s. 150.

der gaar efter nødvendige Love. Der er intet, som hedder Frihed. Ingen fri Vilje. Menneskets Liv er et Resultat af Omstændighederne.« Her skilles vejene afgørende. Kristendommen hævder, at al virkelig forandring i menneskelivet må begynde indefra. Ussing undrer sig over, at fattige mennesker kan antage en filosofi, som hævder, at fremskridtet kommer ved, at nogle må bukke under for udviklingen. Han siger også, at de besiddende klasser har anlagt et alt for materialistisk syn, og at de må omvende sig og lade Guds kærlighed lyse praktisk igennem. I det lille skriffs sidste sætning kræver han, »at Kristendommen faar Lov at blive den store Livsmagt og gennemtrænge Samfundets Love og dets Færd«. ⁷¹

I 1888 gik den konservative politiker A. Fraenkel (1851-1945) ind på de sociale problemer og i særdeles kristendommens forhold til dem i skriftet *Livsspørgsmaal*, der blev udgivet under mærket h-s⁷². Han taler først om kapitalen som et problem, at den store kapital opsluger den lille, og ligger her på linie med Martensen, som han dog ikke nævner. Han stiller spørgsmålene »Hvad er Udvikling, Fremskridt, Tilbagegang, – hvad er Civilisation?« Og understreger, at det er selvmodsigende at støtte den økonomiske udvikling, som favoriserer storkapitalen og samtidig råbe på tidens humane idealer, på frihed og lighed. Vi får her ikke at vide, hvem det er, der optræder selvmodsigende i Fraenkels forstand, er det de radikale? Storkapitalens magt virker demoraliserende, og den vil også ramme landbruget. I et kapital behandler han socialismen og afviser den, fordi den er lige så ensidig i retning af lighed, som individualismen i retning af frihed. Begge indeholder en sandhed, men begge er ensidige.

Fraenkel bruger her om socialismen en formulering, som i udpræget grad peger frem mod tilstanden i den senere Sovjetunion (s. 30):

Idet den lægger hele Productionen i Statens Haand og lader denne raade over og fordele al Arbejdskraft, paalægger den for det Første denne et saa uhyre Ansvar og et saa uhyre organisatorisk og administrativt Arbejde, at det er utænkeligt, at menneskelige Skuldre skulde kunne bære det, men dernæst indskrænker den Individets Ret indtil Grænsen af Slaveri, og den sløver den Enkeltes Energi og udslukker hans Initiativ.

71. Henry Ussing: *Socialisme og Kristendom*, København, 1889 (særtryk af *Fra Bethesda*).

72. A. Fraenkel: *Livsspørgsmaal*, København, 1888.

Fraenkels ideal er en samfundsfølelse, hvor individet står i organisk forbindelse med andre individer. Herefter vender han sig til kristendommens forhold til det sociale spørgsmål; kristendommen er for ham ikke alene en religion, men også et socialt program, den kan ikke være passiv overfor fremtidens hovedspørgsmål. Når han her ikke undlader at kritisere præsterne, kan det dog undre, at han ikke nævner Martensen, som ti år før havde taget emnet op. Kirken må gøre menighedsplejen til en fast blivende institution, men den må også arbejde for økonomiske og sociale reformer i underklassens interesse. Derimod mener han ikke, man skal stille for store krav til bekendelsen af dogmerne, man skal satse på det, der samler. Han peger på sædelighedsspørgsmålets sammenhæng med det sociale spørgsmål. Kooperation er for ham en vej frem. Han advarer afslutningsvis om, at protestantismen vil komme til at betale dyrt, hvis den overlader initiativet på dette område til socialisterne. Han bruger i denne sammenhæng i skriftets sidste sætning Bibelordet om saltet, der mister sin kraft og kastes ud. Han skrev senere i Dagens Nyheder⁷³ om arbejderorganisationer, afviste Lassalles og Karl Marx' doktriner såvel som Manchesterskolens liberalistiske, søgte en udvikling uden brud, på et praktisk grundlag, uden noget voldeligt opgør.

Et vidnesbyrd om A. Fraenkels ønske om at virke i det praktiske er hans foredrag om »Rationel Velgjørenhed«, som han holdt i Industriforeningen 11.4.1892.⁷⁴ Han tager her udgangspunkt i vanskeligheden med at organisere velgjørenhed i en by af Københavns størrelse, at når mennesker af kristne eller humane grunde ønsker at tage arbejdet op, har de intet praktisk synspunkt for at gøre det, at fattigforsørgelsen må bringes i overensstemmelse med tidens erhvervslivs grundlag. Han beskriver kort den historiske udvikling med særlig vægt på den forandring, der sker med Luther. Det synspunkt han hævder, sætter et samfundssynspunkt ved siden af hensynet til individet. Han taler om Samaritanerne, som bespiser mange mennesker, og han argumenterer mod frygten for alt for vidtgående hjælp. Han slutter sit indlæg med stærkt at fremhæve det store arbejde blandt byens fattige, som en tidligere forstanderinde for Diakonissestiftelsens menighedspleje har udført, uden at nævne hende ved navn.

Mens Fraenkel holdt sig til de praktiske problemer, gik Harald Westergaard ind på den videnskabelige behandling: Han udsendte i 1891 en *Indledning til Studiet af Nationaløkonomien*, som retter en del kritik mod den ældre nationaløkonomiske skole, Adam Smith og hans efter-

73. A. Fraenkel: *Arbejderorganisationernes Maal og Midler*, København, 1890.

74. Samme: *Om rationel Velgjørenhed*, København, 1892.

følgere, for at mene, at de havde gjort nationaløkonomien færdig: »Der stod vel en Bygning, men den manglede Fundamenter... Der forelaa her en uhyre Erfaringsopgave...« Westergaard peger på, at der er meget at gøre endnu, og at der er brug for alle kræfter, både empirisk og syntetisk. Væsentlig mere omfattende og mere historisk orienteret er hans fremstilling i et festskrift ved Københavns Universitets Reformationsfest 1896 om »Den ældre Nationaløkonomis Opfattelse af det sociale Spørgsmaal«. Han begynder med at tale om sin tids sociale spørgsmål og foretager derefter, hvad han selv kalder et længdesnit gennem den nationaløkonomiske litteratur med det sociale spørgsmål for øje, forholdet mellem stat og individ fra 1700-tallet og fremefter. »Individualismens Tidsalder« behandler han s. 106-129. Her går han ind på kampen om indgreb i fabriksvæsenet i England. Han betegner her den ældre nationaløkonomis forudsætninger som overfladiske. En fuldstændig optagethed af harmonien i samfundet har været med til at uddybe kløfterne mellem arbejdere og arbejdsgivere. I sine slutbemærkninger konstaterer han, at pendulet nu er ved at svinge tilbage til fordel for en stærk stat, en slags ny merkantilisme som ikke alene ser på den enkelte, men også på en slags fælles ejendomsret. Arbejdsløsheden er tidens store problem. Nationaløkonomen, den troende kristne Westergaard virker i sin opfattelse på mange måder enig med biskop Martensen, han ønsker også at finde en etisk side i nationaløkonomien, men han finder ikke anledning til at nævne Martensen.

Frantz Pio (1870-1950) var jurist af uddannelse og blev overretssagfører i København, tilknyttet grundejerorganisationerne og medlem af Industrirådet siden dets oprettelse, fra 1933 formand i Haandværkerbankens bestyrelse, 1925 konservativt medlem af Københavns borgerrepræsentation, hvor han beskæftigede sig med samfundsøkonomiske og erhvervspolitiske spørgsmål.⁷⁵ Hans to bøger *Den fri Konkurrences Gennembrud i England* fra 1902 og *De vekslende Kulturer* fra 1937 er hver interessante i sig selv, men dobbelt interessante sammen; de viser, hvordan de konservative fra at bekæmpe den ubundne individualisme som den største fjende af kulturen gik over til at bekæmpe den ubundne kollektivismen. I den første hævder han statens betydning og nødvendigheden af at bevare kulturen for de ufødte slægter, i den anden taler han som helhed mod det materialistiske livssyn. Der var sket meget mellem 1902 og 1937. I begge bøger er materialismen en fjende, men det siges tydeligst i den anden. Kristendommen står Pio fjernere end Westergaard, derimod hævder han elitens betydning.

75. P. Stavnstrup i *Dansk biografisk Leksikon*, 2.udg., bd. XVIII, 1940, s. 361f.

Denne forandring i konservatismen står i forbindelse med, at socialismen vandt frem efter 1870, socialistisk prægede fagforeninger vandt gradvis en stærkere position på arbejdsmarkedet, og Socialdemokratiet begyndte den opstigning, som i 1924 skulle gøre partiet til det største i Folketinget, indtil 2001. Partiet Højres program fra 1896 stillede sig i erklæret modsætning til Socialdemokratiet ved at ville hævde individets frie retstilling i så vidt omfang som muligt⁷⁶. Der lægges her vægt på sammenhængen mellem den enkeltes og folkets ansvarsfølelse. Under disse omstændigheder dannedes også Dansk Arbejdsgiverforening i 1896.⁷⁷ Modsætningerne kulminerede i den store lockout, der varede fra maj til september 1899 og endte med forliget 5.9., der kom til at danne grundlaget for overenskomstforholdene mellem arbejdere og arbejdsgivere i Danmark.⁷⁸ Disse begivenheder blev fulgt med levende interesse af tidsskriftet *Vor Tid. Ugeblad for social oplysning paa Kristendommens Grund*, hvori kristne debattører som H.O. Lange, H. Ostfeld og H. Westergaard skrev. Indlæggene her viste trods modstand mod den socialdemokratiske ideologi og retorik betydelig sympati for de lockoutede. Den konservative politiker Ernst Kaper skrev 20.2.1926, altså mellem Frantz Pios to bøger, i Berlingske Tidende aften om »Den moderne Organisation«. Det er den stigende organiserings problem, han tager op, forholdet mellem driften i samtiden til at gå op i et parti, en stand, en organisation, og den enkeltes oplevelse af personlig ansvarsløshed. Interessant kæder Kaper dette fænomen sammen med en ændring indenfor opfattelsen af sprogets oprindelse, fra beskæftigelse med enkelte ord til lydmasser. Han tager så stilling til fænomenet:

Den største Fare ved den almindelig Organisering vokser frem som en logisk Følge af denne Grundidé: Det er Tanken om *alle de Samorganiseredes lige store Dygtighed*. Enhver maa erkende, hvilke knugende og nedtrykkende Konsekvenser denne Organiserings Grundtanke medfører i hele vort Arbejdsliv og i alle vore Samfundsforhold.

I denne artikel synes jeg, man ser et eksempel på konservatismens forandring, idet dens hovedmodstander går fra at være individualismen til at være kollektivismen. Men Kaper erkender samtidig, at det er svært at se et alternativ. Der hører med til opfattelsen af dette indlæg, at Ka-

76. Beretning om Højres 14. Delegeretmøde den 11. og 12. December 1896, København, 1897, s. VIII.

77. *Arbejdsgiverforeningen 75 År.*, udg. af Dansk Arbejdsgiverforening, 1971.

78. J. Dalhoff i *Salmonsens Konversations Leksikon*, bd. XV, 1923, s. 962.

per selv dels som borgmester har skullet forhandle med repræsentanter for organisationer, dels tidligere havde været tillidsmand for lærerne ved privatskoler. Ernst Kaper var søn af Johannes Kaper (1838-1905), kendt for »Kapers Grammatik« *Kortfattet tysk Sproglære*, 1880.⁷⁹

Konklusion

Artiklen lægger op til en bredere forståelse af konservatisme end den, Huntington repræsenterer. I disse tekster løber et ønske om at virke over-skueligt og praktisk som en hovedstrøm ved siden af mere principielle betragtninger. Der har været filantropiske aktiviteter i en række sammenhænge, hvorimod den politiske strid gjorde det vanskeligt at arbejde med reformer. Der er også initiativer (Diakonissestiftelsen, de puggaardske legater, Sonnes og Rimestads aktiviteter), som har været i gang, inden socialismen trådte frem her i landet, ligesom det ses, at fattigdomsspørgsmålet blev debatteret i 1860'erne. Det er i en konservatismesammenhæng værd at mærke en nær kontakt til kongehuset, i forbindelse med Diakonissestiftelsen og gennem Anthonius Krieger. Det ville ved anden lejlighed være frugtbart at undersøge kongefamiliens kontakt med filantropiske aktiviteter i sidste trediedel af 1800-tallet generelt.

Vi kan her ane, især i forbindelse med Martensens og Monrads debat, med Nordentofts betænkelighed ved det moderne forretningsliv, med Ewaldsens ord om at være et hoved højere end gerningen, en forestilling om forening af det beskuende og det virksomme, et fælles virke af bøn og arbejde. Et ønske om at virke i og for en større sammenhæng, i væsentligt omfang landet, er gennemgående. Den enkelte er også en del af helheden; og dermed står den enkeltes kald og pligt i forbindelse, som det på forskellig måde fremgår hos Carl Ploug og Isted Møller. Denne forbindelse mellem det enkelte menneske og dets sammenhæng(e) får sin store principielle redegørelse i Martensens *Ethik*. Samfundet ses som et legeme, ikke som en ramme om konflikter mellem uforenelige størrelser. Arbejdet hænger sammen med andre værdier i livet som hjemmet, familien og ægteskabet, med forbedring i livsførelse, også med mere udprægede åndelige interesser; Sonne og Ploug udtrykker på hver sin måde dette. Ikke sådan at ens livsførelse er eneafhængig af, hvilket arbejde man har, men der er en gensidig forbindelse, og begge kræver en indsats. Rimestad har en særlig stilling med sit initiativ om et dannelsesprojekt i forhold til arbejderne. Vi har her mødt både en holdning til arbejdets betydning i

79. Chr. Buur og P. Stavnstrup: »Ernst Kaper« og H. Bach: »Johannes Kaper« i *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., bd. XII, 1937, s. 338-342.

livet og til forholdet mellem stænderne og statens stilling til det sociale spørgsmål. De mange filantropiske initiativer og de store beløb, som blev brugt til velgørenhed, kan ses som en forberedelse af velfærdsstaten, men har en væsentlig anden karakter, da de bygger på privat initiativ. Revolutionære tiltag ligger disse forfattere fjernt; de ønsker omdannelser, ikke omvæltninger, fremskridt også i forhold til de dårligst stillede. Både Sonne og Martensen vil anlægge etiske synspunkter på samfundsforholdene, men Martensen er langt mere kategorisk i sine udtryk. Vi ser Carl Ploug tale middelstandens sag med henvisning til dens initiativ på de forskellige områder, og vi ser Cabiroy udtrykke denne stands følelse af, at livets helhed splittes. I sådan en tid var det ikke utænkeligt, at Martensens værk med dens udprægede helhedstankgang kunne have en appel, og vi ser hos de konservative forfattere i almindelighed et ønske om at bekæmpe materialisme, naturalisme og ensidig individualisme, modstand mod tanken om mennesket som det intelligente dyr. Vi har også mødt Theodor Green som repræsentant for et andet standpunkt, hvor handelen og fortjenesten er i første række.

Denne artikels resultat har først og fremmest været at pege på den store principielle meningsudveksling mellem Martensen og Monrad med en fælles Bibelsk referenceramme og et fælles udgangspunkt for synet på arbejdet, nemlig i syndefaldet. Dog hører det også til menneskets bestemmelse, og i den sammenhæng må målet om at være arbejdsom, men ikke arbejdets slave ses. Mens Martensen ønsker forbedringer i fjerde stands forhold, peger Monrad på, at også det ydmyge arbejde fortjener respekt. Det ses ikke, at senere konservative forfattere (f.eks. Kaj Munk eller nutidige forfattere med interesse for konservatisme) har vist synderlig interesse for disse to vægtige indlæg. Alle de her nævnte forfattere går ind for den private ejendomsret, men Martensen giver en udførlig begrundelse for den, sætter den i forhold til synet på mennesket. Alle disse personer ser arbejdet som noget centralt i livet, de beskæftiger sig især med arbejdet i byen, og forretningsmændenes holdning samler sig helt om arbejdet, undertiden med en advarsel fra kirkelig side om ikke at lade det dominere helt. Julius Paludan, A. Fraenkel og F. Pio repræsenterer på hver sin måde en afvisning af yderpunkter, både i retning af individualisme og af kollektivismen.

Udviklingen gennem 1900-tallet førte til en velfærdsstat, som er blevet drøftet meget, herunder hvem der kunne tilskrive sig æren for den. Den førte også til en betydelig afskrivning af de rammer for gensidig støtte, der havde været i familien, og af de private herunder kirkelig aktiviteter, der havde været i forhold til nødlidende, selvom det også må

erkendes, at det aldrig har været muligt helt at forhindre nogle i at falde ud af systemet i velfærdsstaten. Der er blevet udviklet en tankegang, som lægger vægt på den enkeltes rettigheder snarere end den enkeltes ansvar, overfor sig selv og andre. Der blev udviklet et system i stedet for en mere umiddelbar sammenhængskraft og etisk drivkraft, der vel i betydelig grad lå bag velfærdsstatens udvikling, men også i betydelig grad er blevet glemt bagefter.⁸⁰ Martensen har følt en etisk forpligtelse til at fremkomme med sine udtalelser om arbejdernes vilkår, og en religiøs-etisk forpligtelse må også ligge bag de mange filantropiske initiativer, direkte kristelige og andre, som blomstrede op i den senere del af 1800-tallet. Samtidig fremkom de her beskrevne synspunkter i en situation, hvor familie og slægt stadig var mere tilbøjelige til at hænge sammen end i dag, hvilket gav mulighed for gensidig hjælp, mens den tiltagende samling af befolkningen i byer gjorde forholdet mere uoverskueligt. Meningsforskellen mellem Martensen og Monrad er i sig selv interessant. Monrad viser sig som konservativ i sin holdning til Den franske Revolution og Restauration. Han betoner ved liberalismen det praktiske arbejde fremfor ideologi. I syndefaldsordene ser de begge en velsignelse udover strengheden; begge lægger noget positivt i dem. De tager altså begge dette udgangspunkt i Bibelen, og de fortolker til dels stedet på samme måde.

Endvidere ses det, at hensynet til landet, altså til en helhed, spiller en væsentlig rolle for standpunkter og argumenter; dermed viser der sig den holdning bagved, at landet som et hele hænger sammen, men at man også må arbejde på fortsat at give det fasthed; at initiativerne for at hjælpe vanskeligt stillede individer gerne samtidig skal styrke landets velfærd og sammenholdende kraft. Martensen har tydeligst formuleret opfattelsen af staten som en sammenhæng af det indbyrdes forskellige, at de forskellige stænder samtidig er inderligt forbundne enheder, ligesom de enkelte mennesker hver i sin sammenhæng står i nøje indbyrdes forbindelse. Trods forskelle i forhold deler de forskellige stænder i et eller andet omfang altid omstændigheder; deres kultur har trods alt en fælles beskaffenhed. Det er derfor også nødvendigt, at det bliver muligt for de forskellige at opleve og føle samhørighed. Denne opfattelse af landet som et hele, der trods alt hænger sammen, har som sin anden side tanken om en historisk sammenhæng: At udviklingen trods alle forskelle mellem tiderne også rummer det ubrudte. Og denne opfattelse

80. Hertil findes nogle interessante betragtninger i en kronik af Niels Jørgen Nedergaard: »Vi bygger vore lader større, men udhuler sammenhængskraften«, *Kristeligt Dagblad*, 17.7.2006.

af sammenhæng må desuden indeholde en evne til at sætte noget i bevægelse, en iboende evne til at arbejde. Hos Martensen er det tydeligt, at han ønsker, at kristendommen skal udøve sin åndelige indflydelse også i det sociale spørgsmål, ikke til splittelse, men sådan at landets sammenhængs energi vendes til handling i dette spørgsmål.

Nogen entydig bedømmelse af udviklingen mod en velfærdsstat er vel ikke mulig, men det er ikke svært at se, at den på et tidspunkt måtte nå til en krise, at når den verdslige og materielle udbygning blev større og større, og det oprindelige kristne og traditionelle grundlag smuldrerede, måtte det føre til en rystelse.

Summary

This article is concerned with conservative thoughts upon the importance of work and with social questions in late 19th century Denmark. The main focus is the differences of opinion between the bishops H.L. Martensen (1808-1884) and D.G. Monrad (1811-1887) – differences which were publicly expressed. Martensen was a conservative of the old school, deeply worried by the conditions, material and spiritual, of the working classes and consequently urging the state to play a more active part in solving their problems.

Politically D.G. Monrad was a National Liberal, defending liberalism and stressing that a good family life may well exist under any social condition. These expressions are seen in the context of a change in the conditions of conservatism, from fighting individualism to fighting collectivism.

Both bishops point to the Fall of Man, Gen. 3.19, as the most important background for the understanding of work as a Christian theme. This however does not induce either of them to treat work as a negative concept. On the contrary they both understand work as a constituting part of life, as part of the meaning of being a human. The difference between the two debaters consists in their views of some kinds of manual labour as being devoid of spiritual content and therefore inhuman (Martensen) – contrasting the concept that any kind of work is dignified in itself (Monrad). The difference also consists in their evaluations of social conditions including Martensen's criticism of capitalism and Monrad's defence of the idea, that it is not wrong in itself that some people are being rich.

The debate takes its point of departure in Martensen's great work *Den christelige Ethik* (»On Christian Ethics«) 1871-1878, an outstanding Danish theological work of the 19th Century. This work was also controversial in debating political questions under the point of view of

ethics. Part of Monrad's criticism grows from his disagreeing with an unfortunate mixture of ethics with personal political opinions.

This debate is seen in the context of other public expressions about work and the working classes from the broad field which can be termed conservative. Some of these expressions gain a special interest as occurring before socialism made itself known in Denmark in 1871, thus being evidence of an interest in the conditions of the working classes before that date. The article includes the activities of the vicar H.C. Sonne. He followed an English model establishing a society for common purchase for workers in Denmark. When writing about this in 1867 he clearly distanced himself from any kind of Materialism, but emphasized that the material needs of the workers had to be obliged, should their spiritual and moral condition be improved. Both Sonne and Martensen described society from an ethical point of view, but Martensen proved much more direct in his expressions. It may not be surprising but still worth noting, that the family is an important concept to all of the three authors.

Themes and problems similar to those debated by Martensen and Monrad frequently occur in the works of later authors, but references to the writings of the two bishops seem scarce.